

ПЕТРО ПАНЧ

З МОРЯ

22 іюня. Среда. Гулял. Убив
ворону и катался на байдарке.

«Дневник Николая II».

I



ЦЕРЗ два дні після того, як «Гарона» висадила першу партію забинтованих портартурців, до порту на Чорному морі зайшла баржа з вугіллям.

Під берегом, як пригнані повіддю дрова, сонливо гойдались пароплави, й баржа мусила об'якоритися майже під самим хвильорізом. Коли сірі віприла, немов капустає листя на сонці, звернулись під щоглами, на берег із баржі поспішно зійшов смуглявий мапрос.

Ступивши на граніп набережної, він по звичці розставив широко ноги й здивовано втопив очі в розкинутий під містом порт.

На спеченому, як сковорода, молі в сонливій тиші куняло під сонцем лише декілька перекупок та з кораблів проходили поодинокі постаті мапросів.

Через дорогу, вгрузнувши в берег, довгими рядами, як ковані скрині, стояли понурі инбарі. Вони своїми важкими корпусами ніби хотіли заступити від моря спалене південним сонцем місто, що, зсунувшись із голих

скель, як руде каміння, розсипалось по піщаній долині. Праворуч, за широким молом, біля низенького вокзалу, як рогаті жуки, лазили паровози, а ще далше, обіч золотих бань монастиря, гуглею здіймався лисий горб. Від рясних хрестів захованої в лісі церкви й далеко по-за містом верблужими горбами здіймались вкриті густим бором кримські гори і заступали собою розкидані по безмежних площинах перпеліві села й міста.

Матрос помацав щось за пазухою, хитро прищутив око і, націлившись на зелену вивіску, качачою ходою попростував на бульвар. Безлюдним бульваром, як підборкані кури, шкупились на милицях окремі постанції військових. Вони щиро використовували літнє сонце для своїх покалічених обрубків, а ще щиріше розповідали дачникам, що сонливо нагулювали кілограми, проте, як хоробро вони захищали Порп-Арпур. Коли бруком, викреслюючи іскри, пробігав верхи офіцер, а за ним слідом вимахував ліктями джура, дачники, боязко озираячись, хутко зникали в крамниці, а військові на милицях, припулившись до стіни, проважали вершників довгим поглядом.

Смуглявий матрос перед харчевнею з зеленою вівіскою зупинився. Озирнувшись навколо, він дістав із кашкета якусь записку, пробіг її очима, потім знову подивився на вивіску, де гуска більше скидалась на поросю, і лише після цього переступив поріг. В розчинені двері вирвались на бульвар звуки ніби застуженої гармонії, яка попужно виводила «разлуку».

Із харчевні, де гармонію заглушали вже живі голоси, матрос вийшов разом із помічником машиніста з пюпюнової фабрики, якого в порпю з пошаною прозивали Іваном Степановичем, а на фабриці — Гупою. Коли

вони опинились на бульварі, Гупа нахилився до вуха мапроса і привожно запитав:

— Слухай, Багламе, це річ серйозна: ми можемо так підвести людей, що потім нас будуть цілий вік клясти.

— Але - ж треба щось робити? — сердито вимахуючи руками, відказував Гупі мапрос, якого він назвав Багламом, — раз всі вуглярі тікають з моря, так, значить, він сюди прямує! А хіба це не самий влучний мент?

Під зливою вплємених в терпку, як дикий терен, лайку мапросових порад, Гупа, що все ще вагався, нарешті сказав:

— Так ходімо сюди.

Вони зайшли за мокру стіну, на якій було написано: « строго воспрещаеця », і Баглам хутко передав Гупі частину листовок, які були в нього за пазухою.

— Ну, а тепер показуй, як до Дагара попасти.

— Он, дивись, сірєнька церква, грецька, а за нею зараз і казарми дисциплінарного батальйону.

— Гаразд, а потім з тобою де я зустрінусь?

— Та там же, — вказуючи на Лисий Горб, відповів Гупа, — як тільки стемніє, так і йди, тільки заходь від моря.

— Я краще до тебе зайду.

— І то добре.

На розі вулиці вони, стиснувши руки, розійшлися. Гупа й коротка тінь, яка плуталась під їх ногами, нагадувала, що зараз було біля дванадцятої години.

В цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновигали мапроси всіх націй, і тому поява нікому незнайомого Баглама не звернула на себе ніякої уваги. Можливо через це саме, коли розповзлась

по набережній несподівана чутка, ніхто не міг сказати, звідкіль вона породилась. Щоб надати цій новині більшої ваги, почали до неї припліпати авторитетні в місті імена: міського голови Мангубі, учителя гімназії Пуговкіна, телеграфіста Середи, навіть хтось конфіденційно передавав:

— У підпільному комітеті чув, слово чеспи.

Повірили їй цьому, і коли на суднах, в порту, пробили після обіду в претії раз склянки, все місто, від монастиря і до рибальських кварталів, було вже охоплене тривокою. Вона, як опух на побитому тілі, зростала з кожною хвилиною і на спустілому узбережжі купками почали з'являтися перелякані постаті обивателів. Вдивляючись у мінливу далечинь обрію, де море зливалось з молочним небосхилом, вони шепотіли:

— А, може, це провокація?

— Начальник залоги буде тобі провокацію пускати.

— А де ви чули, Тихоне Петровичу?

Тихон Петрович, із жовтими кантами на форменому кашкеті, відповів цілком упевнено:

— У себе на пошті.

— Ну, ясно. Значить, і до нас може зайти?

— Не може, а напевно. Не до Севастополя-ж йому приспавати.

— Правильно, правильно: там ескадра.

— Може це тому і в порту кинули роботу?

Дама під парасолькою пучкою перехрестила декільте і схопилась за серце:

— Ви мене, панове, лякаєте,—проговорила вона,—я-ж приїхала серце лікувати.

Митька Чубатий — так звали крючника, що стояв осторонь — глянув на її бурякове обличчя і сказав:

— Вони вас від усіх хвороб вилікують.

Дама з парасолькою призиливо навела на його кепі лорнета й відповіла:

— Нахаба! Я не до тебе говорю.

Тихон Пепрович задоволено посміхнувся. Тоді дама й зовсім образилась:

— Це не курорт, а просто якесь гніздо піратів. Ходітьте, — крикнула вона до сивенького «статського советника» і побігла до бульвару.

— А я не вам говорив, що на Кавказ треба їхати... — наздоганяючи її, мимив «статський советник».

Митька Чубатий подивився їм услід і злісно проговорив:

— Отам вас тілки й ждали... — і сплюнувши додав: — задригала ніжками, як корова рапицями.

Учитель в чесучовому піджачку окрисився:

— Через таких чортів, як ви, не по рапицями, а й чимось другим задригаєш. Сволочі, скаламутили Росію, та й радуються.

— А вам шкода?

— А ти-ж думав як? Ми ще руськіє-с, а не які-небудь жиди-с, що їм уже й цар не батьюшка.

— Ну, й радійте зі свого батьюшки.

Учитель заклав руки в кешені піджачка, зціпив свої тонкі губи й, забігши наперед Митьки Чубатого, впився в нього зеленкуватими очима:

— Так це ви й будете ті самі, про яких пише Суворін? Ви, панове, не читали? — І учитель хутко дістав із кешені «Новое Время». — Читайте: «Власні діти Росії мордують свою матір, дурять, ріжуть, ріжуть тупими ножами, щоб продовжити її спраждання... Ніхто в російському царстві і ві сні не бачив того лиха, яке

спрялося над нами...» А тепер, панове, гляньте на оцю морду.

Але Митьки Чубатого вже не було, а на тому місці стояв і уважно слухав газету благочинний з кафедрального собору. Учителі почервонів і замішано проговорив:

— Бачите, як корова язиком злизала, ироди: посмівби він раніше так пашекувати?

Телеграфіст Середа взяв за гудзика вчителя і заспокоюючи сказав:

— Чого ви хвилюєтесь, Петре Карповичу?

— Тихоне Петровичу, — урочисто відповів учитель, — я шляхтич ще з коліна Шуйських, а що моє прізвище перекрутилося на Пуговкіна — це ще нічого не значить, і мені болять доля Росії теж не менше, ніж Суворіну.

Недалеко від них на другім боці бульвару зупинився з дамами директор гімназії. Учителі Пуговкін, Петро Карпович, помітивши директора, оспанні слова викрикнув уже так, щоб було чути їх на другому боці бульвару.

Телеграфіст Середа знизав плечима:

— Ну й добре, а цим теж мабуть болять — ич як стараються.

І він пальцем указав на трьох жандарів, які, мов гайдуки, грузною ходою поспішали до молу. Петро Карпович Пуговкін підозріло вставився на телеграфіста й, розтягуючи слова, відповів:

— Бо вони служать за віру, царя і отечество, Тихоне Петровичу, а ви за гроші.

Телеграфіст почервонів.

В цей мент кругленький камінець раптом ударився об вухо Пуговкіна і через його плече скопився на

землю. Він од несподіванки скинувся, як риба над водою, і, злякано озирнувшись навкруги, суворо визвірився на купку хлоп'яків, які над самою водою гуляли в русько-японську війну. «Японці» градом камінців виганяли «руських» на набережну. За хвилину «руські», чепверо замурзаних голяків, знайшли прикрипття за спиною Пуговкіна — і всі камінці тепер полетіли на його голову.

Пуговкін, піднявши ліву руку на захист, правою, як рябець курча, схопив «руського» за вухо й прошипів:

— Учипись преба, учипись, а не байдики биши. Ич, бузувіри, теж у батків пішли.

Потім штовхнув «руського» під сорочку коліном і повернув, щоб іти до бульвару, але хтось крикнув:

— Іде.

Усі хутко обернулись до моря й, жмурючи очі проти гострих виблисків сонця, почали вдивлятися в чорну крапку, яка, ніби в мареві, з'явилася на обрії.

Напружену тишу порушувало лише меподичне хлюпання голубих хвиль об розпалене каміння молу па тоскне хлипання «на сопках Манджурії», що долітало з ресторану.

Коли чорна крапка з марева спустилась на дзеркальний блиск води, телеграфіст, Тихон Петрович, подивився ще раз із-під долоні й розчаровано сказав:

— Баркас.

— Так, на вітрилах, — ствердили й другі.

Пуговкін роздратовано махнув рукою і, листаючи газету, пішов із набережної. Телеграфіст Середа наздогнав його і запитав:

— Ви щось, Пепре Карповичу, про міпінг розповідали?

— Я по мітингах не ходжу.

— А що в театрі опто на тім тижні прапилось?

— Чув, але нічого не знаю: це моє життєве правило: — не знаю.

— Я теж не був, як-раз дежував у ту ніч. Правда, дещо чув від поштаря. Говорить, це в антракті було, як вискочить, говорить, на сцену, та як закричить: «Товариші, сьогодні, говорить, в Одесі розстріляли до двох тисяч робітників.

— Ич, сволочі, — несподівано перебив його Пуговкін. Телеграфіст навіть зупинився.

— Хто сволочі?

— Знову хлопчики запіяли війну.

Телеграфіст, щоб заховати своє замішання, відвернувся й тоном оратора почав знову:

— Дві тисячі, говорить, робітників, і не тільки в Одесі — розстрілюють і в Петербурзі, і в Москві, і в Харкові, і на Кавказі. Там, говорить, ллється безвинна кров, манджурські поля теж устеляються трупами...

— На те й війна, — вставив Пуговкін.

— Да, а ви, говорить, сидите тут, зложивши руки. А в першому ряду сидів Начальник Залоги. Як схопиться він, та до оратора, а світло тільки блим, — і потухло. Ну, тут уже, говорять, піднялось щось страшного: як зчинився гвалт, просто хай бог милує. Доки засвітили світло, а його вже й слід простиг. Так і досі не знають, хто це був.

— Шпигун, — коротко, але переконано сказав учитель.

— Не думаю. За сценою, говорять, знайшли тільки клапот підшви.

— Шпигун, — знову сказав Пуговкін.

— Капітан Самарський говорить, що якась татарська морда була.

— А, звичайно, що не православна.

Вони поминули вже другі купальні, як із-за рогу вулиці назустріч вийшов салдат. В одній руці він ніс цеберку з щіткою, а в другій — пачку білих листівок. Зупинившись біля кам'яної стіни й мазнувши щіткою, він приплюснув білу об'яву.

Пуговкін і Середа підтюпцем перебігли дорогу і вп'ялися в чорні рядки. За ними, як кури до насіння, кинулись і прохожі з бульвару.

Але Пуговкін встиг лише прочитати два рядочки, як жилиста рука простяглася із-за його плечей і зімняла в кулаці вогкий ще папірець. Учителю, як загіпнозований, повів голову за кулаком і побачив за собою огрядного високого салдата з вигнутими дугою чорними бровами на бронзовому обличчі. Поруч з ним сплював розбещений і в'юнкий смуглявий з виду мапрос.

— Що це значить? — запитав Пуговкін, бігаючи очима від бронзового обличчя до кулака з об'явою.

— Брехня, — коротко відповів салдат, — батальйона не випустять.

Телеграфіст глянув у вічі салдаатові й загадково посміхнувся. Але Пуговкін, ніби зібравши все повітря, крикнув:

— Ах, ви-ж забастовщики! Ах, ви-ж... Якої частини, татарська твоя морда?

Салдат озирнувся навколо, потім тупо подивився всупір під круглу кокарду і, зложивши перед самим носом учителя важкий кулак, із присвистом сказав:

— Ось тобі наша частина, хош?

Це запитання на Пуговкіна справило неприємне

вразіння. Він відділився від гурту і, немов од піднесеної головешки, позадкував із пропугу. Матрос, смуглявий з обличчя, мовчки, але порсрко теж почав засукувати рукава. Салдат, все ще не відриваючи важкого погляду від зляканих очей під кокардою, взяв нарешті за плече матроса й разом із ним без слів зник за рогом.

Середа, телеграфіст, все ще з загадковою посмішкою запитав:

— Чого ж ви, Пепре Карповичу, злякалися?

— Я злякався? — поволі опам'ятавшись, здивувався Пуговкін. — Ви ще, Тихоне Пепровичу, мене не знаєте. Я їм покажу зараз, як серед білого дня зривати об'яви градоначальника. Де поліція, куди вона дивиться, коли на самім бульварі таке виробляють?

Пуговкін, ніби вчадівши, закрупився на одному місці. З-під ріденьких вусів, як два бивні, виглядали жовті зуби, а під ними безпорадно микалась гостренька борідка.

Поліції близько не було. Тоді Пуговкін закричав:

— В такий прівожний час, панове, кожен із нас повинен бути поліцейським. Ми їх, голубчиків, і сами лапаємо.

До панів, які в такий час мусили бути поліцейськими, належало небагато: один салдат на милиці, довгий семінарист із короткою дамою, в якій він весь час поправляв під голим ліктем ліфчик, та сприжений під скобку крамар, схожий на телячу ковбасу.

П'ятий був з підв'язаним флюсом і рясною лупою на комірі. Він спояв осторонь і остався цілком байдужим до вигуків Пуговкіна:

— Якої вони частини?

На це відповів лише салдат:

— Я знаю: мапрос, напевно, з пароплаву, а салдат, — так, мабуть, із піхоти, а може й з артилерії.

Пуговкін після цього рішуче смикнувся бігти за ріг, але його зупинив телеграфіст:

— І охота вам, Пепре Карповичу, хвилюватись, ходімте краще в холодочку бузи вип'ємо.

— Сами ви після цього буза, — відказав сердито Пуговкін і, вирвавши рукав, побіг у провулок.

Крамар, схожий на телячу ковбасу, задоволено гікнув і теж кинувся за вчителем. Салдат на милиці заздро подивився їм услід і сказав до Середи:

— Отак, доложу я вам, бувало на сопках Манджурії: ми тікаємо, аж штани зіскакують, а япошки по нас шрапнеллю, шрапнеллю...

Середа, помітивши, що незнайомий з підв'язаним флюсом рушив іпи теж до провулку, рішуче повернув і собі.

Короткий провулок виходив на сусідню вулицю. Був так званий «мертвий час» і на весь квартал, крім них та ще одного папарина з круглим кошем за плечима, нікого більше не було.

II

Салдат, із вігнутими бровами на бронзовому обличчі, з лінкувато обтяженою ходою, був той самий Дагар, якого напитував Баглам. Вони не пішли провулком, а, щоб спростити путь, завернули в прохідний двір.

Баглам був так задоволений з цієї зустрічі, що його червоні губи не переставали показувати дебелі рівні зуби,

— Хороше, — говорив він по-папарському й ляпав по широкій Дагаровій спині, — хороше, що я тебе здибав оце, а то думаю, як його, в біса, пролізти до вашої тюрми?

— А й правда, що тюрма, — відповів Дагар, — навіть гірше: там хоч знаєш уже, що ти арештант, а тут говорять — салдап, а на ділі так виходить гірше злодія.

— А хто там у вас заправляє?

— Батахійоном? Піперс, полковник. Оп по кому плаче земля.

— А чого-ж ви дивитесь йому в зуби?

— А що ти йому зробиш: ну вкоцаємо одного, а потім?

— Чому одного, та ти, Дагаре, мабуть, не чуєш, що зараз твориться на світі?

— А звідкіля-ж ти почуєш, хіба з пісенника вичитаєш?

— Так ти, значить, і не чув, що в Лодзі — це в Польщі — два тижні вже як баскують всі фабрики й заводи? П'ятдесят тисяч робітників з червоними й чорними прапорами було лише на похоронах побитих товаришів. І не чув, що козаків і поліцаїв душать, як блощиць? а тепер ще за лодзинськими поваришами пішли варшавські, ченстоховські, потім, як його... там ще якесь місто... Ну, словом, Польща зараз, брат, ого... скрізь марсельбези, барикади!.. А позавчора у Севастополі, чув, теж саме спалахнуло й на Кавказі. Це-ж ось тобі рукою подати, а ви чого будете ждати?

Дагар потер долонею горбатого носа, почухав за вухом і поволі відповів:

— Так то воно так, але справа в тому, що на наших хлопців прудно покластись: їм пільки скомандуй

«спрунко», так поптім хоч по кавалку ріж — оком не моргне, а ще як наш землячок, так він тобі за «цара» землю буде жерти.

— Та то коли й зайця биши, то й він почне сірники світити, а ти, Дагаре, давно шуп? І як це з тобою прапилось? Засипався чи що?

— А коли ми до цього бачились?

— По весні, чи що, ти поді в Одесі був.

— А ти пам'ятаєш, коли на заводі Гена перший спрайк зчинився?

— Це там, де ти працював колись? Чув.

— Ну, з цього - ж ото й почалось.

Доки перейшли вони порожнє дворище, Баглам уже знав, що до дисциплінарного батальйону Дагар влучив по весні. Перші заколопи в Одесі почалися ще в січні. Тоді в газетах більше писали про те, як на війні спритно вбивають руські японців, але Дагар від своїх поваришів по заводі Гена довідувався, що заколопи почались не тільки в Одесі, а туди й на північ уже багацько хвилюється заводів. Якби в ту пам'ятну неділю чотовому Модлінського полку, де служив Дагар, не боліла з похмілля голова, може-б воно й по инакшому склалося. А то:

— Ти, Дагаре, — говорить чотовий, — підеш сьогодні у наряд до офіцерського клубу.

— Не моя - ж черга, — відповів Дагар.

— А я тебе по - за чергою.

— За яку провину?

— А щоб зі мною патарва в тім много не балакала.

У офіцерському клубі Дагар простояв дві години. І це було як - раз у той час, коли в залі горіли всі канделябри й павуки, гримів бравурно оркестр Заміського

полку й на чарочки спягнуті довгими мундирами піхотні офіцери вигукували:

— Grand rond!

Дами з низькою талією й з довгими шлейфами кокетливо щурили очі й п'мяно пипали у молодого ніби з аршином за мундиром поручника:

— Ромочко, що таке — революція?

— Революція? Це, бачите, спосіб відзначитись, не буди на війні.

— А хто - ж її робить?

— Забастовщики, що не хочуть ні воювати, ні танцювати!

— Ви жартуєте, Ромочко, а ми серйозно!

— Аж ніскільки.

— Панове, панове, — все ще ляскали серед залі в долоні, — запрошуйте дам, зараз почнемо, а то чорт знає, що може спатись за годину.

Оркестр Заміського полку лопотів по-під спелею, а дирижер, вигинаючись в'юном по-між парами, гугняво вигукував:

— Grand rond! Balansez!

Години не довелося чекати. Уже за двадцять хвилин стало відомо, що «забастовщики» наповном вийшли на вулицю, вимагають зачиняти крамниці й кидають камінням у поліцію. Козаки й поліція тримаються мирно й відбиваються лише шаблями та нагаями.

Маніфестація збільшувалася. Коло собору кинули бомбу. В офіцерському зібранні оркестр раптом замовк і вогні під перешіптування один по одному заховались в темноту.

На вулиці, де прівожно перебігали чорні тіні, Дагар дізнався, що на заводі Геня йде мітинг.

Охоплений прівогою і якоюсь завзятістю, він побіг до чотового в казарму:

— Пане зводний, пілки на одну годину.

— Лягай спати.

— Дозвольте: в мене брат із далекого плавання повернувся.

— Кому я говорю: марш спать!

Дагар блимнув білками й пішов до поликів. Але за чверть години на його місці з-під шинелі виглядали лише старі чоботи, а в нових — Дагар побіг уже через Чумку до Пересипи.

У великому корпусі заводу Гена, куди закекавшись прибіг Дагар, було вже ціле море голів. Тут не було канделябрів і не гримів оркестр, а під запаутинням лихтарем стояла напружена пиша. Всі обличчя, засмальцьовані сажею, як на плечах сорочки, вслухувались до того, що на одну голову вище за всіх, вигукував:

«...Вони не приймають наших вимог, вони не хочуть поступити нам якої-небудь тисячі із своїх мільйонів, значить, ми мусимо показати їм, що робітники уміють добиватись своїх прав...»

Дагар пропискувався по-між непорушними, як дуби, робітниками до столу. Він теж хотів говорити, як раптом крикнули:

— Козаки!

То було весною, вночі.

Забитих зосталось чотирнадцять, ранених — два.

— А я із Модлінського полку оце потрапив сюди до дисциплінарного батальйону, — закінчив своє оповідання Дагар і зірваною об'явою витер собі спінніле чоло.

— Воно, може, й на краще, — відповів Баглам, — а тепер дай сюди об'яву, а то я теж не встиг прочитати.

Дагар, перекирвляючи полковника Пітерса, яким вона була підписана, підпер нижньою губою верхню й зачитав сам:

«Прісбма прошу населення міста через прівожний настрій не скупчуватись на вулицях, не приставати до наповпу...»

— А з кого-ж цей наповп тоді буде? — іронічно запитав Баглам.

— Мабуть, з тих, кого не просять, а спробоють... ну, дальше, — «не приставати до наповпу, щоб не прапилося бува нещасних випадків од стрільби війська...»

— Якого війська? — здивувався вже Дагар, — крім нашого батальйону тут більше немає нікого.

— На бога бере, — додавши лайку, сказав Баглам.

— Нехай попробує тільки нас з казарми випустити.

— А, може, із-за гір чекають, — не-то попереджуючи, не-то запитуючи, сказав Баглам.

Дагар навіть зупинився.

— Ти хіба чув що?

— Все може бути, але вовка боятись...

Вони вже пройшли при вулиці. Море, блискаючи на сонці срібною лускою і темними розводами, то зникало, то знову боляче било відблисками у вічі. Баглам кожного разу пильно придивлявся до кінця мису, на якому білою пляшкою в небі вирисовувався маяк. Але на округлій формі мису все ще не помічалось наросту, яким завжди здавались кораблі, що заходили до порту від Аю-Дагу.

Дагар нарешті запитав;

— А, може, просто на Батум піде?

— Вугілля не виспарчить, а в Румунії чортові цигани нічого не дали.

— Невже-ж і тут зірветься?

— От і треба, значить, підпримати товаришів. Ти Гупу знаєш? Обіцяє, що фабрика теж завтра застрайкує. Тепер дивись: портові грузчики та крючники — раз, фабрика — два, ваш батальйон — три, броненосець — чотири, — та це-ж така сила, що землю можна перевернути.

— А не підведуть моряки?

— Що? Голубе, та ти знаєш, що на броненосці комітетом керують Денис і Кельман? Це-ж тобі есдеки, а не хвіст собачий!

— Товариш Денис, одеський, яким чином?

— А таким: сіли на броненосець в Одесі, прибрали команду до своїх рук і тепер премить уся Росія.

— Правильно. Значить, і справді щось може бути? Тоді чоловіка десятів і у нас знайдеться.

Захопившись своїм планом, Дагар не помітив, як із крамниці, повз якої вони проходили, вийшов схожий на бурдюк з вином капітан. Він зупинився на дверях і маленькими поїняними салом очима втупився в Дагара. Пропустивши його на декілька кроків, капітан злісно крикнув:

— Гей, ти, а ну стій!

Дагар приріс до землі.

— Ти чого тут шляєшся?

— Пакети носив на пошту, ваше вис-діє...

І, примаючи руку одну біля безкозирки, Дагар другою поліз за халяву.

— Стій рівно, баран! — сунувши кулаком у підборіддя, прохрипів капітан.

— Виноват, ваш-діє, книгу...

— А я тебе питав?

— Виноват...

— А ноги, ноги як розставив!

І капітан сунув свій куций черевик по-між чоботи Дагара. Вони шморгнули по панелі і роз'їхались на цілу чептерть. Тим-же черевиком капітан збив їх назад на те місце, де й були, і сказав:

— От так, глянь, барбос!

— Слухаюсь, ваш-діє.

— Марш, одоробло, в казарму!

Червоний з обличчя Дагар, чітко відбиваючи крок, відірвався від капітана. Баглам насупившись чекав на нього вище. На другому боці вулиці стояли, роззявивши рота, обивателі. Дагар горів від сорому й часто блимав віями.

— Ромний, — сказав він до Баглама, — капітан Самарський, — і за цим Дагар вилаявся по-руському.

— Припаяв?

— Здається, ні, а, звичайно, як на очі йому, так і маєш губу *). Ну, мені тепер треба поспішати, а то ще халепи наживу, як я його, сволочи, не примітив.

— Так ходім куди-небудь в садок чи що.

— Там можна засипатись, — потім, прикинувши в умі, сказав, — ходім краще до Халцін Кусаяна. Тут недалеко.

І вони кривим провулком вийшли на широку вулицю, по якій копились коляси під білими парасолями.

*) Гавптвахта.

Валки екіпажів і коляс тяглися лише в бік вокзалу і були переобтяжені баулами, порппледами, кізіловими палицями й роздрапованими курортниками. Екіпажі чекали на пасажирів і біля воріт кожної дачі.

В ближчих до дачі скверах нудились останнім побаченням «з бариней» спрункі, як кипариси, в гаптованих позументом сорочках провідники. З панелі на панель з газетами в руках сприбали хлопчики і, як горобці по весні, цвірінчали на всю вулицю:

— «Одеськіє Новості», «Одеській Лісток», «Южний Край».

Проти закинутого генуїсського фонтану між двома стінами будинків висів, як спалакити, рахат-лукум та инжир, а в підрешітках на вулиці стояли різні горіхи. Через них, як облизаний водою камінь, виглядала гола голова Кусаяна.

Дагар хутко озирнувся назад і посунув по-під спалакити з рахат-лукуму у вогку піню. Так-же нахилившись юркнув за ним і Баглам.

Кусаян привітно закивав до Дагара і запиливо скинув очима на другого:

— Хархма, кардаш кая, — заспокоююче сказав Дагар, — свій. Ти нас проведи даліше та води якої-небудь дай.

Коли облісілий килим заховав їх від вулиці, Баглам хутко випяг із-за пазухи білий пакунок і передав його Дагарові.

— Гляди-ж, не засипся.

— Овва, а в Одесі хто носив до казарми проклації?

Після випитої води й захованого пакунку живіт Дагара туго натяг пасок і мідна бляха з двохголовим

орлом вилізла наперед, як набита гугля на багламовім лобі.

— Ну, я пішов, — заметушився Дагар, осмикуючи свою сорочку, — а по, як ротний прийде раніше, не встигну поді й розвантажитись. Ох, і сидять же вони в печінках мені!

— Слухай, Дагаре, а як тут серед путешніх?

— Чорт його знає, кажуть, тільки одні кадеши чи як їх. У крамниці, коли вони вже виходили, Кусаян пошепки сказав:

— Середа заходив.

— Ага, Середа, — гарний хлопець, а що він говорив?

— Говорить, завтра, може бути таке, що ти, Кусаяне, і в Манджурії не бачив. Та по не бачив. А де зосталися моїх при пальці?

І Кусаян тикнув їм під ніс по черзі схожий на одбивну коплету обрубок своєї руки.

— Так, значить, Дагаре, — сказав Баглам, пискаючи руку, пам'ятай — броненосець буде сигналом, а я на сьогоднішніх зборах скажу, що ваш батальйон напоготові.

— Гаразд.

— А ти про все давай сюди знапи. Він як? — і Баглам кивнув на Кусаяна.

Дагар глянув на його сонне обличчя й сказав:

— Можна, тільки пообіцяй йому контрабанди.

Із крамниці вони вийшли поодиночі.

III

Двірники завжди виходили разом із сонцем. Доки воно купало своє рожеве, як спиглий померанч, лице

у золотих блисках моря, двірники урочисто, ніби косячи високі жита, приміряли довгі міпли й починали меспи вулиці. Попім на птюпюновій фабриці зривався гудок, через вулиці пробігали, здригуючись від ранкового холодо-дочку, понурі робітниці, а двірники, забравши на тачки посідок дачників, зникали у воропях. Але сьогодні був уже зібраний і посід, а гудок усе ще не будив сонли-вої тиші.

— Стала.

— Хто ?

— Фабрика.

— О, брат, це вже у нас починається.

— А не чув, коли жидам перини почнуть випускати ?

— Піду ось зараз до участку виписувати й узнаю.

— От якби й у нас так, як в Одесі. Тільки - ж око-лодочний ганчірка, скільки раз уже натякали йому, а він усе: «Ще вспижете».

На панелях почали з'являтись заспані постаті дач-ників у шльопанцях на босу ногу й з білими, як мор-свка піна, рушниками на шиї.

Двірники все ще стояли купкою під каштаном і, низько кланяючись до своїх постояльців, провадили, як на дубках у селі, бесіду:

— До твоїх не прилазили вночі ? — запитав один.

— Ні, — відповів йому другий, — тільки позавчора були.

— А до мене сю ніч аж двічі. Тільки задрімав, суне приспав: «Давидов прописаний ?» — Так точно, говорю, здаютьсь в четвертой. «Веди, говорить, показуй», а фараонів по - під віконню розставив. Прийшли — не від-чиняє, кричить, а не розбереш що. Виламали двері, а воно без усякого тобі оружя — бариня з Махметкою. Ошибка, значить: Давидов у п'ятій був, а я запомнив

у четвертій. Ну, нічого, тільки господин пристав причі заїхав по попилиці, бо той, падлець, із п'ятої, мабуть, догадався й утік.

— Василь із санаторії казав, що на Айвазовському аж прібох цю ніч забрали.

— І бомбу знайшли.

— То може там і стріляли вчора?

— Ні, то десь коло монастиря.

Із сусіднього двору вийшов телеграфіст. Обличчя його було спривожене й крізь жовту шкіру на впалих щоках висступали червоні плями, які посипають в наслідок безсонної ночі. За ним слідом вийшов молодий студент у червоній сорочці під зеленою курткою.

Двірники, знявши тверді на каркасах картузи, не міняючи пози, поклонилися:

— Доброго ранку, Тихоне Петровичу.

Згорда поклонився й Середа.

Згори вулиці підійшло ще двоє в форменних кашкетах і зупинились біля Тихона Петровича.

— Ти йдеш на посаду? — запитав один із синіми кантами.

— Видно буде, — уникливо відповів Середа.

— Я не піду.

— І добре зробиш. Коли спрайкувати — так усім. А то вчора говорю хлопцям із казначейства, а вони: «А ти знаєш, чим це скінчиться?» Сволочі.

Двірники облишили свою розмову й наставили вуха. Студент, розглядаючи вулицю, почав крутити цигарку із свіжого тютюну і нарешті сказав:

— Ну й мертва'чина - ж у вас. Це й завжди так?

— Дачники повтікали, — відповів Середа, — вчора, говорять, як оселедців на вокзалі було.

— Слухай, Середа, ти не чув, будто випребували військо з Катеринослава?

Середа запипливо скинув очі на студента.

— Дурниця, — відповів студент, — в Катеринославі при дні вже як хвилюється Брянський завод.

— А хто це, Середа, вчора спіляв?

— «Оселедці» чуть були масовки не накрили за Лисим Горбом.

— Захопили кого?

— Там не вдалось, а журналіста — знаєте Апшеровича? — з дому забрали.

— Говорять і бомбу.

— Підкинули сволочі.

— Ясно, бо мабуть нічого не знайшли.

Двірники, посміхаючись у довгі бороди, підморгували один одному і тихо шепотіли.

Бруком протарахкотів екіпаж, повний пасажирів у широкополих повстяних капелюхах. На сидющі, позаду, як півень на жерді, дрімав провідник. В соборі загув великий дзвін і, як луна, йому відгукнулися менші дзвони в монастирі. Двірники, як і ті, що стояли з Середою, зняли кашкети й перехрестились. Лише студент призириливо закопирівав губу й сказав:

— На міпінг скликають чи що?

В цей мент на синій емалі моря збоку Аю-Дагу, ніби муха на спіл, виповзла темна крапка. Густою фатою над крапкою тягся чорний дим. Балачки затихли на півслові й очі всіх уп'ялись у чорного лавучка, що ліз по воді.

— Невже? — сказав Середа, радісно глянувши у вічі студентові.

— Нуда! Пішли чи що!

— Колеги, ходімо!

Але після трьох кроків вони вже, як пущене з гори каміння, бігли вниз по вулиці, що спускалась із рибальських кварталів до набережної.

Окремі поспіші, що, нудьгуючись, позіхали біля своїх дворів, нічого не розуміючи, провозжали їх здивованими очима і вслід уже кидали:

— Що таке сталося?

Але, глянувши на море, вони теж раптом підстрибували і, крикнувши «Іде», вибігали на середину вулиці й кидались за ними.

Чим ближче до набережної, тим частіше випикались із вікон обличчя й рясніше гупали по дощаних провуарах сандалії. Собаки, перейнявшись загальним настроєм, вискакували з-під воріт, весело кидались під ноги й потім, запоптані, з піджатим хвостом, утікали назад. Шумно дрібочучи по каменю шинами, в екіпажі пробіг спурбований справник. За ним по провуару, припримуючи руками шаблі, підтюпцем бігли зопрілі поліцаї.

Коли вже крапка на воді обернулась у сірий пароплав із трьома димарями, а перед ним спав помітний і гострий, як щука, човен, Лисий Горб, мол і набережна мов вода бульбашками, утикались людом.

Присадкуваті й коспрубаті тапари в чувеках карачки вже сиділи повз берега. По-між ними де-не-де, як корабельні димарі кольоровими смужками, червоніли своїми фесками, з оливчаними обличчями, турки. Блакитнооокі греки, хазяї всіх харчевень у місті, як і схожі на затужавілу замазку вірмени, зібрались у окрему купку і, плутаючи грецькі, руські, тапарські, вірменські і навіть готські слова, пошепки сперечались:

— Зачиняють.

— А при чім тут торгівля?

— Вони не питаються...

Менес Менц, кволий, як курча в дощ, крамар із вулиці Золотої Орди, на це похапливо відповідав:

— Коли у них є час, так нехай собі роблять революцію, що значить? А як мені треба плапити за папент, так я собі буду торгувати.

З цим погоджувались і кримчаки, яких на березі було зараз не менше папріярхально-бородих караїмів. Але видно було, що й сперечались вони більше для того, щоб замаскувати той спрах, який наспирливо бив з їх розгублених очей.

Як завжди, зранку, поперек молу колборовою низкою тягся ряд говорливих крамарок із поживною справою для заїжджих до порту. Мовчазні, як степ, болгари, що постачали їм із Кишляви городину, теж, як завжди, стояли зараз біля своїх високих маж і понуро торгувалися з перекупками за дині. Нічого ще не розуміючи, вони зиркали спідлоба на пароплав, який вже завертав до рейду.

Мол і набережна захвилювалися:

— Стає!

— Сюди йде!

— Став!

Болгари жили на баштанах у долині й один запитав:

— Пасажирський?

— Дурепа. Пушок не бачиш?

— Гляньте, як уквітчаний!

— Ескадренний.

— Роспислав.

— Тоже розуміє: Трбох Святителів!

— А при димарі на якому буває?

— А звідкіль я знаю: на Москві-річці таких кораблів не бувало.

— То-то.

Дама з високою палицею для екскурсії глянула на пушки й істерично захлипала:

— Господи, може, й стрілятимуть, як в Одесі. Куди-ж це власні дивляться!

За плечима у них з'явився вусатий, як таракан, поліцай і жваво запрацював руками:

— Осади назад, куди преш, хош, щоб у живіт попало?

— Говорять, ув Одесі одного псаломщика аж двома пушками ранило, — прошамкала спаренка, як заткало до верху, бабуня і, повільно перехрестившись, додала: — сказано, бог своїм перстом міпить.

Пароплав, коливаючись на синій гладі, тихо став на рейді. Госпроносій міноносець вискочив наперед і, як сторожева бджола перед літком, завмер на сторожі.

Всі катери, баржі й шхуни, які причаїлись у порту, здавались маленькими шкаралупами проти цієї пловучої фортеці, що несподівано, як стебозавр, підлізла до міста і вставилась на нього своїми амбразами. Від носу пароплава й до корми через обидві щогли тяглися гірлянди різноманітних шмапків матерії, а над баштою на гафелі, повільно вихиляючись, вгинався від легенького подуву на весь гафель червоний кумач. З довгими шиями гармати пожадно роззявили свої круглі пащі й мовчки, як акули, показували з панцерних башт свої глибокі чорні гірла. Під ними з амбразур в декілька рядів, притулившись до борту, блискали

на сонці своїми темнорудуватими спинами гармати менших калібрів.

Постійні обивателі міста, коли ще тільки забачили димарі, відразу пізнали в ньому ескадрений броненосець, і тепер разом з переляком ніби були навіть задоволені, що чутка, яку вони розносили, виправдалась хоч сьогодні.

Лише броненосець наблизився до рейду, на його чардак, як спривожена комашня на мурашник, висипали мапроси й замахали кашкетами. І слідом до набережної, ніби за вітром, долетіло протяжне:

— Ура-а-а...

На набережній всі презиркнулись і запишливо вставились один на одного. Але студент, що стояв поруч Середи, раптом підсприбнув, запряс довгим волоссям і несамовито крикнув:

— Ура-а-а!

Тоді несміливо підхопили й інші.

Поліцейські, які до цього часу лазили, як сонні мухи, раптом заворушилися:

— Чого там уракаєте, може ще стріляти будуть?

— Говорять вам руським язиком... ну!

— А ти не штовхайся, а то ось зараз як штовхнеть, так аж чорпи з тебе посипляться!

— А я тобі говорю: не скопляйся, знаєш, що воєнне положення... опсади!

Перед бабськими рядами з городиною пронизливо пропищала зелена папуга і з осиплої шармашки забубльало: «Сонце всхід і захід»... Студент в червоній сорочці юркнув у напов і за мить його голова виткнулась у другому кінці. Він підніс руку і, прясучи головою, закричав:

— Товариші!.. Од Порт-Артуру й до Петербургу йде нещадна боротьба за землю й волю. Пожежа охопила вже всю нашу необсяжну батьківщину: моряки, як і салдати, теж не могли даліше зносити деспотизму...

Крамар, схожий на телячу ковбасу, налився кров'ю і на все горло крикнув:

— Забастовщик, сукин син! Хто там є — тягни його!

Голова студента глянула вниз і раптом провалилась. Але тепер уже закричав крющник Митька Чубатий:

— Доки ці оселедці будуть мучить народ!

На крик Митьки Чубатого зі всього молу посунули до нього портові. Тепер уже кричали всі разом:

— Бий їх у морду!

Двоє поліцейських, припримуючи шаблі, хутко заюлили по-між перекупками і раптом зникли.

IV

Першим прибув до причалу катер. На флагштоці слабо хвилявся червоний кумач, а на чардаці, гостро вдивляючись у натовп, стояло з рушницями з десятків матросів. Зморені їх обличчя горіли запаленими очима й насторожено ловили настрій першої зустрічі. Сопні пар очей з берега теж, в свою чергу, спурбовано впились у них, немов на катері прибули не знесилені матроси, а ватага завзятих піратів.

Коли катер зупинився, на берег вискочило двоє. Кремезний матрос з твердими щелепами й цибулькованими очима осиплим голосом запитав:

— Де ваш голова?

Всі оглянулись навколо себе, але ніхто не відповів. Тоді матрос твердо сказав:

— Комітет ескадреного броненосця «Князь Потемкин Таврический» та команди міноносця № 267, які повстали про царського деспотизму, вимагає негайно на броненосець представників од міста й двох лікарів до хворих товаришів.

На це першим відгукнувся Гута. Доки говорив матрос, він увесь час закохано дивився йому в споmlені очі й тепер аж ляснув себе по штанях:

— Правильно! Молодці хлопці. Я зараз пошлю за ними.

Матроси підозріло оглянули наповп, який напскував на них, і прикро повернули до каперу, але в цей мент продерся до них засапаний Баглам. Він випяг перед матросами довгі руки й крикнув:

— Матюшенко, Кельман!

— А ти туп уже, Багламе? — здивовано проговорив матрос з цибулькуватими очима.

— Та тільки вчора причалив. А що, хлопці, не моя правда? — звернувся він до Гупи: — я, брат, ще вчора говорив, що ви тільки сюди можете зайти.

— Ну, і як туп? — запитав другий матрос з чорненькими вусами на випещеному обличчі.

— Як? Нехай вам скажуть товариші.

Радих відповісти знайшлося більше, ніж треба.

— Ми перші почали, — намагався перекричати всіх Митька Чубатий: — ми знали, що ви робите!

— От ще батальйон у нас стоїть, — сказав хтось несміливо з гурту грузчиків, що стояли при самому березі.

Баглам хутко нахилився до Матюшенка й щось зашепотів йому над вухом. У Матюшенка від його

нашіптування попереду полізли на лоб брови, потім засмажене лице розп'яглося у радісну посмішку.

— Чудово, — проговорив він, — чудово, Багламе, я зараз же доложу про це в нашому комітеті. Ну, значить, товариші, ми ждемо негайно ваших представників, наколи вони відмовляться, ми наводимо на місто гармати.

По наповпу останні слова пройшли, як хвиля по жорстві і заставили багатбох злякано втягнути голову у плечі.

Вже з катера Матюшенко крикнув ще:

— За годину ми знову прибудемо, краще не розходьтесь.

— Будемо ждати! — крикнули з берега портові хлопці й густо завихрили засмалцьованими кашкетами.

За спинами знову замаковіли червоними кантами шапки поліцейських. Вони запрацювали разом і ліктями й похриплими горлянками:

— Негайно пропонується розійтись! Чи вам хочеться неприємностей? От публіка, ніби зроду не бачила забастовщиків.

Сприжена панна з кирпатим носом під рожевою парасолькою несподівано образилась:

— Що значить — розійдись? Скрізь можна забастовки делать, а тут уже й подивитись не можна. Тоже начальство!

— Баришня, ви ще не курсистка, щоб такі глупості говорити. Ну, прошю...

До поліцейського, намагаючись триматись рівно на непевних ногах, наблизився Пуговкін. Кашкет його з круглою кокардою збився набакир, а з-під жилетки тепелався білий язичок від ночної сорочки. Він захвиркав

мокрими губами її, ледве повертаючи язиком, проговорив:

— Правильно, мамочка, нема чого на них дивитися: такі морди, мадам, можна вам і на капорзі побачити.

А потім обкрупився на каблучкові її крикнув уже вслід каперові:

— А що народ православний каламутите, то нічого, га? Коли вся Росія, можна сказати, в огні, га?

— Але, чи чуєте, — і він знову обернувся до панни: — *Aquila non capta muscas*. Правда, мадам, плювати на всіх нігілістів. А-а опцам города почот і уваженіє.

Крізь наповн пропхався схожий на глиняний глечик місбкий голова. Попереду нього пронісся шепіт:

— Мангубі, дайте дорогу.

Слідом, відсапуючись, ліз гласний із довгою й сивою, як у древніх пророків, бородою, і вже позаду поспішав у золотих окулярах із слуховою трубкою в боковій кешені земсьбкий лікар. Від покваплення і страху обличчя в них були густо обряснені потом і скидалися на потовчені баклажани. Сівши на «Кафу» (так звався місбкий моторний човен), вони, під густий гомін і щедрі поради обивателів, одчалили від молу.

В цей-же мент од вокзалу раптом показаласть біла колона. Блискаючи на сонці мідними трубами, оркестр попереду колони грав війсьбковий марш.

V

Стільки несподіваних подій за один тільки день було забагато навіть і для великого порту. Деякі обивателі міста, що були приголомшені від перших страйків, з появою повстанчого броненосця ніби оста-

почно підкорились неминучій долі і сами почали переїматись новим бунтарським настроєм.

— Я відчував, що цим скінчиться, — говорив акцизний чиновник, — в душі руського чоловіка ще з Спеньки Разіна заложений п'яний дух волі. Візьмімо для прикладу, ну, хоч кількість горілки, що в нас споживається — многая множество, а від чого? Бо з п'яного, що з дурного, хоч-би він тобі і про всякі свободи мріяв.

Акцизного чиновника давно вже вважали за нігіліста. Він і сам не ховався з цим, і на кожному кроці мугикав собі під ніс:

Сбейте оковъ, дайте мне волю, —
Я научу вас свободу любить...

Він був ще молодий, але мировий суддя просидів тільки в своїй камері на Соборній площі стільки, скільки акцизний мав зроду, а теж не міг устояти перед невідомою силою.

— Омел'яне Йвановичу, — сказав він урочисто діловоді, що неперпляче визирав у вікно, — я вас не приймаю, ідіть погуляйте, та тільки спережітьесь опих забастовщиків.

— Спасибі, Євгене Степановичу, — зворушено відповів діловод: — можна сказати, за все моє життя перший раз таке диво.

І о десятій годині діловод висприбнув із камери мирового судді.

Багам не входив у оцінку подій. Він просто відчував, що хвиля, яка з моря прибила «Князя Тавричеського», мусить затопити й беріг, навіть перекинутись через гори на північ, завихритись бурею, вихором по степах, по селах, по містах... Все мусить зараз

бити, палити, кричати... Тоді настане воля, рівність... Ех, опречемся оп старого міра!.. І тому Баглам, по-прощавшись із Машюшенком, поквапливо кинувся до крамниці Кусаяна. Йому треба було конче знати, що діється в батальйоні.

На сумежній із бульваром вулиці він перестрів демонстрантів: вони йшли від пюпюнової фабрики посередині вулиці по п'ятеро в ряд. В перших трьох рядах виступали чоловіки, а решту складали пюпюниці-дівчата. Вони тільки що скінчили співати марсельезу, і тому всі голови прохожих проважали їх здивованим і захопленим поглядом.

Не менше був захоплений і Баглам. Він відчув, як по всьому тілові на мент брїжами списнулась шкіра, потім роздалась гарячою, як сонце, хвилею, і з молодих грудей полилась без слів, але все та-ж марсельеза. Це було так голосно, що поліцейський, який заклопотано гнався по другім боці за демонстрацією, раптом зупинився і здивовано випрїщив на Баглама свої очі.

Нарешті, Баглам завернув на ту вулицю, де під спалактинами з рахат-лукуму сидів у своїй крамниці Кусаян.

— Здоров, хлопча, — гукнув він у саме вухо Кусаяна, який вже дозволив мухам залізати навіть у рот.

Кусаян флегматично розплющив очі.

— Дагар приходив?

— Не було.

— Може, ти проспав?

— Не було.

— А, може, ще прийде?

— Ні. Завтра прийде. Я тобі правду кажу, оп подивись у записці.

— Кому це ?

— Тобі від Дагара.

Баглам хутко розгорнув клапчик засмальцьованого паперу й почав читати олівцем написані кривульки:

«Багламе, я своє зробив, пільки сьогодні ніяк не вирвусь, а завтра вже мусимо вирватися усі. Коли-б нас не було чути до обіду, ідіть негайно визволяти, бо пільки на потьомкінців тоді й надія. Скажи про це й Се-ді, а хоч Г. 23 червня 1905 р. Дагар».

— А хто це Се-да ? — запитав Баглам.

— Таке фаміліє — Середа, руський.

— Коли він буде в тебе ?

— Може, сьогодні буде, може, завтра буде.

— А хлопець у тебе єсть, щоб до Дагара послати ?

— Ти пиши, а він буде читати. Кусаян тобі зробить, а ти щось зробиш Кусаянові, оп він і не даром буде сидіти над горіхами.

Баглам хутко накидав відповідь і пвердо підкреслив останні рядки :

«Будьте певні, що ви не сами. На «Потьомкині» гармат більше, аніж на всьому кримськму узбережжі. Ми запалимо Росію з моря. Збір біля молу. Б-м».

Заклеїв і передав Кусаянові. — На. Над вечір я забіжу. А тепер куди ближче до моря ?

— Оцим провулком, а там бульвар.

Баглам вийшов із крамниці і зразу-ж звернув увагу, що обивателів опанувала якась привога: вони зупинялись купками, жваво жестикулювали і схвилювано про щось сперечались. Баглам завернув за ріг і зустрівся з такою-ж купкою крющиків.

— Дадуть! — злісно викрикували вони в декілька голосів, — а не дадуть, так сами тоді дістанемо.

— Обов'язково, не погибать-же їм із голоду. За що вони повстали,— хіба не за свободу?

Баглам підійшов до них:

— Що там трапилось, товариші?

— Вугілля просять.

— І харчів.

— Ну?

— Так от, бач — хвостом вертять. Засідала Дума зараз. Кажуть: «може, і дамо». Гроші взяли, а тепер — «може». Ні, туп, брат, вийми й поклади. А то Мангубі й сюди й туди, як лис хвостом: сперва — «дам», а потім побіг до апарату, кажуть, із міністром говорив, і вже — «немає»...

— Кого?

— Вугілля. Харчі що — на базар, і є, а вугілля тільки на залізниці.

— А в порту?

— Може, і там знайдеться. А туп, бачиш, почули барабан і зразу тобі позабували, де й вугілля було.

— Авже-ж і зраділи з війська.

— Яке військо? — здивувався Баглам.

— Та ти не чув чи що: з Катеринославу викликали.

Баглам знову відчув, як по тілу пробігли холодні брижі, і, насупившись, він запитав:

— Скільки їх?

— А ми хіба рахували? Піди подивися, то й узнаєш.

Це була несподіванка, і, доки струмки поту встигли скопитись до широкого підборіддя, Баглам був уже знову над морем. У ліпньому саду, що містився на бульварі, він побачив під ріденькою тінню сухопних дерев декільки засідланих коней. Тут-же стояла похідна кухня, дим з якої обвивав зелений виноград альпани.

Коли Баглам, обминаючи запружені людом пропутьари, вискочив до молу, він застав на ньому наповп, ще густіший, аніж зранку. Люди в самих різноманітних костюмах тісніше, ніж щогли в запоці, запрудили не тільки мол і набережну, а сповбичили навіть на Лисому Горбі, звідкіля броненосець можна було розглядати, як револьвер на голубій скаперці столу. Біля причалу знову привожно чохкав катер, і на його чардакові також, як і зранку, насторожено стояла купка зморених мапросів із рушницями. З боку молу, на голову вище від наповпу, стояв у мапроському одязі кремезний мужчина ліп на сорок. Випещена рижа борода, що облягала круг опецькуватого обличчя, проділом від самого підборіддя розділялась надвое. Мапроска була вузька на його широкі плечі й заважала його повільним рухам. Баглам ще здалеку пізнав у ньому товариша Дениса, який працював у Одеському ЦК меншовиків. Тримавши одну руку в кешені, Денис другою, слідом за своїми словами, бив кулаком у розпалене ліпнім сонцем повітря. Просто перед ним, залишивши надаремні зусилля спримати публіку, в якій цікавість перемогла навіть страх, стояли довгою шерогою салдати з багнетами на рушницях. Попереду шереди, сидячи верхи на коні, кусав тонкого вуса піхотний поручик. Час від часу він іронічно позирав на купку місцевих громадських діячів, серед яких нервово смикав плечима міськкий голова Мангубі. Тут же, похитуючись, стояв із посоловілими очима і Петро Карпович Пуговкін.

Баглам прописнувся наперед у той час, коли т. Денис осиплим голосом говорив:

«...перед вашими очима відбуваються події велетенської боротьби за волю. Народи Росії, обернуті

на рабів, не знесли вікового гніпу й сваволі царського самодержав'я...»

Офіцер, що сидів верхи на коні, все ще нервово жував кінчик госпрого вуса й уважно придивлявся до кучерявої гриви коня. Так - же уважно, але в самий Денисів роп дивились і салдапи. Остання фраза, видно, остаточно знервувала справника. Він хутко повернувся до околочного, зиркнув на нього коротким, але виразним поглядом, і слідом за цим, як із запертої пластинки грамофону, почулося.

— Розійдись, ну!

Товариш Денис перервав промову, перевів свій важкий погляд на справника й роздратовано крикнув йому в обличчя:

— Революція, пане справнику, ваших послуг не попребує. Од імени комітету броненосця наказую негайно убрать звідціль поліцію. В противному разі я мушу нагадати про кількість гармат на броненосці!

Товариш Денис не встиг ще й скінчити, як справник уже стояв у струнку й старанно проказував:

— Точно так, слухаюсь, точно так.

Кінці пальців його правої руки премтіли біля блискучого дашка й спобурчили на скроні сиве волосся.

— Слухаюсь,— проговорив він ще раз і, повернувшись на каблуках, зник за шерегом салдап.

Офіцер після останніх Денисових слів, видно, несподівано для себе, теж підкинув до скроні руки й шепер, щоб заховати замішання, старанно чухав перенісся.

Місбкий голова Мангубі ще більше засмикав плечима і, немов ховаючись від важкого Денисового погляду, поступився за спину Пуговкіна.

— Оп дожились, Петро Карповичу, — важко зідхнувши, проговорив він над його вухом.

Але повариш Денис знову підніс руку:

— Так оп, товариші, руйнування, злидні й сваволя, до яких руський уряд довів Росію, переповнили чашу терпіння руського народу, і він спалахнув уже гнівом. По всіх містах і селах проснулися люди, і могутній крик: «Геть рабські кайдани самодержав'я!», як грім, розкопався по всій необсяжній Росії...

Сотні голів у засмалцьованих кепі й білих косинках, у солом'яних бриликах і випещених зачісках схвилювано закивали до товариша Дениса. Тільки Петро Карпович од останніх Денисових слів поточився назад, обіперся на плече міського годови й з роззявленим ротом впився в мапроса посоловілими очима.

В міру того, як повариш Денис говорив далі, голос його зривався все частіше, але, можливо, через це й набирав більшої щирости. Нечувані ще слова літали над берегом, як спривожені ппичі, і падали на розпалені голови гвалтним дзвоном.

— Команда ескадреного броненосця «Князь Потьомкін Таврічеський» — провадив далі Денис, — рішуче й односпайно зробила перший великий крок...

— Наш лозунг: «Смерть або свобода для всього трудящого люду».

Декілька робітників крикнули на все горло:

— Слава чорноморцям!

І в той-же мент із-за спини промовця беззубим ротом закричав дідок у судейській формі:

— А на війну не хочете? Там християнську кров проливають, а ви тут собі гулі вигадуете! Забастовщики прокляті!

Поруч нього, в кашкеті з зеленими кантами, хтось підняв палицю з дулею на кінці й погрозово запряс над мапрусами.

— Проти существуючого спроу?

Але наперед висупив Мапюшенко. Він до цього мовчки стояв позаду Дениса. Рішуче вдаривши себе в волосаті груди, Мапюшенко викрикнув:

— Товариші, нас, соціал-демократів, на броненосці приста душ, і ми всі, як один, вирішили краще чесно померти за свободу разом із нашими братами-робітниками, аніж пеліпатися на шибениці від руки наших кровопійців-катів. Нас уже зрадили брагптя із «Георгія Победоносця», але ви, громадяни, теж наші брагптя, і від вас залежить допомогти нам у нашій нерівній боротьбі... Коли-ж і ви вважаєте нас за розбійників, за злодіїв, так підіймайте зараз-же рушниці й перестріляйте нас, як собак!

І він, розпачливо закинувши назад голову, розкинув руки перед шерегом салдат.

В німій тиші нервово закохкала машина на катері, жалібно заскиглила над головами довгокрила чайка, і чупи було, як маленький човен, мов миша, шарудів дощатим боком об гранітний мол.

Першим опам'ятався Пуговкін. Він часто заблимав віями, розмазав по сірій щоці піп разом із слюзою й раптом схопив Мапюшенка за мапроску.

— Брагпці! Господа! — ковтаючи слину, фальцетом викрикнув Пуговкін: — товариші, хіба ми не розуміємо, що, раз преба революції, значить, преба, і не смій стріляти!.. Коли в Харкові можна, значить, і в нас можна, коли в Санкт-Петербурзі можна, значить, і в нас можна, потому це все — одна велика Росія од хладних

вод і до пламенної Колхиди... Я, господа, питаю вас, — крикнув він, міцно склепивши очі, вже до шерегу салдап: — хто з вас, братці, не був колись студентом, хто з вас не співав попихеньку марсельези? Всі були, і всі співали, але навіщо мупити нарід, навіщо такі слова - а - а?

І Пуговкін, не розплющуючи очей, люто запряс головою. Двоє вчителів хутко взяли його за піджак і відтягли від Матюшенка, а Кельман, який сновигав по-між наповпом, сунув йому в цей час у руки листівку. Мов рушники в руках купальщиків, такі - ж листівки були вже й на руках у салдап.

Несподівана промова розхрістаного Пуговкіна збен-тежила наповп, і він, як жорства під хвилею, загомонів сотнями ображених голосів:

— Вигнати його!

— Штовхнути в воду, щоб прохмелів!

Після Пуговкіна на тумбу грузко виліз Мангубі. Він все ще нервово смикав плечима і, обертаючись на всі боки, намагався перекричати той гамір, який зчинився на молі:

— Громадяни, товариші!..

І далі вилітали тільки окремі фрази:

— ... теж розуміємо, що таке кайдани... Засідання постановило, і все, що стоїть у реєстрі, буде негайно приставлено на броненосець!..

Але в цей мент його маленькі очі зустрілися з чорними очима справника, який виглядав із-поза шерегу салдапів. Мангубі безпорадно озирнувся на мапросів і вже з розпачем додав:

— Да, братці, ви собі були та й поїхали, а мені потім хоч у пляшку лізб.

Матюшенко знову вдарив себе в груди кулаком:

— Товариші, те, що закуплено нами, мусить негайно бути доставлено на броненосець, в пропивному разі ми вас попереджуємо, що на кожну гармату ми маємо по сімдесять п'ять набоїв. Даємо часу одну годину!

На прощання над крючниками й грузчиками, що стояли знову купою, вихором заприпотіли кашкети, каптер із мапросами зачмихав на рейд. Разом із ними від'їхав і Баглам.

Коли наповп рушив із молу, а салдапи все ще по складах розбирали листівки, нагло зикнула команда:

— Спрунко!

На парі вороних, у блискучій колясі, під'їхав армійський полковник.

— Пітерс!

— Начальник залоги!

Крізь наповп на коні підскочив із рапортом поручик. За ним стояли вже з довгими, як пикви, обличчями справник і міський голова. Розпихаючи своїми гострими ліктями чесучові піджачки й чорні блузи, до коляси прописнувся й Середя. Він був уже в червоній сорочці, від чого його супула постаць із підняпими догори гострими плечима зараз ніби випросталась, і в безкольборових очах навіть запалились світляки.

— Пане полковнику,— вимахуючи листівкою, звернувся голосно Середя:— пане полковнику, ми вимагаємо, щоб провіяли...

Але полковник Пітерс із сухим обличчям і довгою шиєю під маленькою головою, карбуючи кожне слово, риплячим голосом кивнув просто в червоне обличчя справника:

— Я покажу їм мітинги, розігнаті!.. Під суд усіх!..

А тим прохвостам, — і він кивнув у бік рейду, — ні одного фунту, ні одної краплі!

Потім колючими зіньками з-під кошлатих брів впився в Середу:

— А за цю мрязб — під арешт!

І, видерши з рук Середи листівку, полковник шпурнув її собі під ноги в колясу.

Середи раптом зблід і, немов під ударом, втяг голову в плечі:

— Ми-ж мусимо, — несміливо вже проговорив він.

Але Пітерс знову крикнув до справника:

— Доносити мені що-години. Пшол!

І вороні коні, вдаривши з восьми ніг об граніт, понеслися по бульвару до казарм дисциплінарного батальйону.

За ним, як хвіст біля паперового змія, запеліпались верхи двоє жандармів.

VI

Казарми дисциплінарного батальйону, мов закинутий форт, лежали від міста на північ. Глибокий, цвілий від полиню закіп, як многокутний редут, замикав у собі, крім кремезних кам'яних корпусів, і гладко втопаний із цілями плац.

Коли до казарми, боязко озираючись, увійшло з кошиком черешень татарча, у розчинені вікна зазірало косе проміння вже вечірнього сонця й золотило крильця мух, що роями лазили по захарканій підлозі. На проході, по-між поликів, під рушницями стояла низка обтяжених повною викладкою салдап. Вони стояли нерухомо, як на висхлому річищі каміння, і лише самими очима

зиркали в куток за полиці, звідкіля нісся осиплий голос капітана Самарського:

— Викладай наверх!

— А це що?

— «Одеський Листок», ваш... діє.

— Листок, листок?

І зложена газета, як вітрила об щогли, заляскала об салдапові щоки.

— Галакуда, як його прізвище?

Із-за спини капітана вискочив фелдфебель:

— Чіпка, ваш... діє, трепвої роти.

— Чіпка, — задоволено проговорив капітан, заноптуючи до блокнопу прізвище, — гаразд, на годину!

— Слухаюсь. Бери викладку.

Цибатий і довговусий Чіпка, ввесь червоний, люто скинув на плечі ранець із піском на 32 фунти і, не кваплячись, пішов до проходу. Біля дверей татарча виринуло під самим Чіпкиним носом і, знову боязко озирнувшись, хупко передало йому білий пакуночок:

— Черешні хочеш — купи! — проговорило татарча й хипро підморгнуло на пакуночок.

Чіпка хутко положив ягоди до кешені й крикнув:

— Ти чого сюди заліз, ану, гайда!

Татарча викрикнуло — «черешні» і зникло за дверима. Чіпка став у ряд покараних десятим, але осиплий голос капітана Самарського все ще бубонів у тому-ж кутку:

— А ти на якого чорта очі випріщаєш?

— На вас, ваше... діє.

— Карявець, відчини сундучок.

— Слухаюсь, ваш... діє.

— А від цього сундучка де хазяїн?

— Під арештом.

— Хто?

— Дагар, претвої ропи, ваш... діє.

Капітан, як віл на собаку, скопив очі на дерев'яний сундучок.

— Замкнений?

Галакуда, мов підкинута опука упав біля сундучка.

— Так почно, ваш... діє, тільки не замок, а одна, можна сказати, формальна офіційність. Прикажете?

— Далше!

Коли капітан Самарський, нарешті, вийшов до дежурної кімнати, низка салдат під рушницею стояла вже до самих дверей із вулиці.

Сонце поволі сховалось у темні урвища гір, і пропхле повітря казарми розплавилось у м'яву сутінків. Електричні лампи все ще зоставалися сліпими, і під надполицями, як у вовчих логовищах очі, спалахували вогники цигарок. У розчинені вікна із-за темних гір, мов далека канонада, гримів гуркіт грому, а внизу, під берегом, вороже шушукалося море. Перша блискавка синім вогником освітила прохід по-між полицями й на мент показала, що біля дверей стояв чужий салдат із пакетом.

— Кого шукаєш, землячок?— запитав хтось із полиця. Салдат із пакетом теж запитав:

— Де полковник?

— Навіщо?

— Із бердянського полку донесіння.

— А що там? Ти сядь та розкажи, а до полковника вспигнеш. Вас багато приїхало?

Салдат із пакетом намацав край полу й сів комусь на ноги.

— Бапал'йон,— відповів він, сівши.

— Що - ж ви робите ?

— А хіба я знаю ? Людей із берега заганяють, а зараз коло собору міпінг розганяли, так один мапрос як приварив муху нашому ропному, так у того й пар-трет набік поліз.

— Піймали ?

— Еге, піймай його, коли надворі хоч око виколи.

— Маладчина. А чого це, справді, світла немає ?

— Хоч - би тобі де з вікна блимнув.

— І в нас немає, грому бояться чи що ?

— Спрілять будуть із «Пот'бомкіна», вже причі приїздили попереджувати. А на вокзалі що робиться : поїзди один за одним, як бочки з оселедцями.

— Тікають ?

— Будто аж два попяги додаткових пустили.

— А на рейді ?

— Все щось метушились. Мабуть, прицілюються. Коли - б таки й, насправді, не гахнули вночі.

— З якої речи ?

— Та ваш - же полковник не допускає на бронено-сець ні харчів, ні вугілля...

Чіпка, який уже сидів поруч із салдапом бердян-ського полку, з присвистом вилаявся :

— ...він таки доскочить свого. Ну, а ваші хлопці дуже сердиті ? Звідкіля у вас більше ?

— Вологодські та костромські. Хлопці все браві, за перший сорт, брат, розделаєм, которие бастують.

Із дежурної кімнати з лямпою в руках показався фельдфебель, а за ним слідом вискочив спурбований підпоручик. Фельдфебель крикнув :

— Вста - ать... На перевірку !

Коли батальйон розрахувався «справа по одному», поручик фальцетом заверещав:

— Струнко!

— Здорово, молодці!

Щось подібне до гавкання пічки собак, закінчилось словом «...високородіє».

В плямі світла від лямпи, яку все ще примав Галакуда, з'явилося сухе з тонкими, як багнети, вусами обличчя полковника Піперса.

— Братці, — почав він, вдивляючись у темні кінці шерегу, звідкіля блискали до світла лише одні очі.-- Братці, до вашого слуху, напевно, дійшло, що в місті й порту різні ледацюги підняли бунт, повстали проти свого царя, проти свого монарха, який серцем уболює за своїх підданих, який у цей час, може, молисть бога, щоб він дарував руському воїнству на полях Манджурії перемогу й одоління. В такий час і ми мусимо служити вірою й правдою, але знайшлися такі мерзавці, як на броненосці Тавричеському, що за допомогою жидів, які розп'яли Христа, хочуть зробити революцію. Братці, говорю вам, як рідний батько, що ніякої революції в Росії не було й не буде, поки за віру, царя й опечество будуть служити такі браві молодці, як ви... Ура!

Трьома сопнями горлянок батальйон викрикнув за ним: «ра-а», і заглушив розкат грому в горах.

— А ще, братці, — провадив далі полковник, — я помітив біля казарми мерзенні кучі. Негайно мені убрать їх! Дізнаюсь, хто це робить, на місці запорю, щоб думали, паскуди, про нужник, а не про якусь революцію.

— Розійдись!

Бапалбйон проспівав «отче наш» і під сині блиски грози, списло буруючи, поліз, ніби до нір, на свої лігва.

Чіпка виждав, поки Галакуда зачинив за собою двері, і потім, крадучись, як конпрабандистів човен, юркнув до гауптвахти. Припулившись до дверей, які ховалися в затінку, він тихенько покликав:

— Дагаре, ти спиш?

До чорної сітки у дверях прилипла велика жовта пляма:

— Ні. Це ти, Чіпка?

— Я. Слухай, Кусаян записку тобі прислав. Отой мапрос пише.

— Ну, що там?

— Говорить, що чекають на нас.

— А як хлопці?

— Та як, зараз ніби всі, а ще особливо після промови полковника — так аж зубами скрегочуть. Тільки мене от що турбує, Дагаре, ну, як зірветься, поді що?

— На Потбомкін, — спокійно відповів Дагар. — Чудак. Не приймуть хіба чи що?

— А й правда. Дивись, мені це й в голову не приходило. Ну, а з чого його почати? Тебе надовго засадили?

— Ранком вийду. Це порція Самарського: я-ж на нього, чорта, в місті напорівся. Слухай, Чіпка, а як Приходько: дістав набоїв?

— Він сьогодні на варті добуде. Ти-ж знаєш, Пітерс удвоє більшу варту поставив. Але як я боявся, коли Самарський прус робив, аж тепер, думаю, засипимось. І хоч-би тобі одну листівку!

— Маладці хлопці. Значить, зранку щоб набої були в моїй скриньці.

— Да, а ти знаєш, що місбка управа послала на броненосець пільки чопири корови та пуд тютюну, а вугілля їй не думає давати ?

В цей мент у коридорі зачулися кроки, і Чіпка, заткнувши рукавом рота, як ласка, зник по-над стінкою.

VII

Грім, спіріляючи в темну долину блискавицями, перекотився через місто і спав дощем у море. Разом із громом, сиплючи іскрами, над самим містом пролетів метеор.

— Почалось!

І все, що було живого, з панічним жахом кинулось і забилося у найтемніші закутки.

Метеор зник за горами, але обивателі міста тремтіли в своїх закутках, аж доки на світанку не рознеслася з хуткістю метеора нова чутка:

— Зранку почнеться.

Тепер була дорогà кожна хвилина, і припишкле місто раптом обернулось ніби на розбиту армію, що намагалася вирватися із ворожого оточення.

Із будинків вибігали, як на пожежу, сонні постаті, мент прислухалися, потім опетперівши, навмання кидалися по вулиці з криком:

— Фурман, звозчик!

— Ну, що везти? — флегматично відповідав із дрозок фурман до спантеличеного обивателя.

— Голубчику, нас трое, скільки візьмеш?

— Куди?

— Та хоч у гори.

— А скільки дасте?

- Скільки хочеш. Ну, карбованець.
- Вісімдесят п'ять карбованців і тільки двох візбу.

Пасажир остаточно прокидався від сну й з розчепіреними руками знову біг навмання.

За п'ять хвилин він уже, гицяючи чим-дуже на руках дитину, вискакував на провуар. Позаду з клунками на плечах поспішала, в капоті задом наперед, його дружина, намагаючись згадати, — де поділа ключі від крамниці.

Клацання підків по брукові й дріботіння сопель каблуків по провуару з кожним часом збільшувалося, і, коли в сірому тумані настав день, широкі вулиці й вузькі провулки обернулися немов на глибокі канали, по яких безладно витікала в гори за місто густа маса людей і підвід. За блискучою колясою рипіла слідом патарська гарба, по-між ними, як чміль по-між мухами, важко соваючись, гудів автомобіль, а за ним рвалися уперед знову коляси й вози.

Телеграфіст, Середа проти чорно-бакалейної крамниці Менеса Менца, на вулиці Золотої Орди, передав пов'язаній у чорний шарф жінці вузлика й рішуче сказав:

- Тепер іди за ними. Оце дорога одна.
- А тебе куди чорти понесуть?
- У мене тут справа.
- Щоб голову розбили, он ваші телеграфісти давно вже повтікали.
- Та йди ти до чорта з своїми телеграфістами, кажу тобі — справи.
- Знаю твої справи, до Клавдії Петровни треба збігати.
- Ідіотка!

Жінка кінцем шарфу почала витирати очі. Повз них, шповхаючись клунками, все ще пробігали, ошпарені власним потом, обивателі міста.

У двері крамниці декільки раз уже визирав сам Менес Менц, але кожен раз назуспріч сунув новий покупець, і Менц повертав назад. Нарешті, на дверях, як затула до печи, з'явилась і господиня. Вона ще раз оглянулась назад і спурбовано сказала:

— Ти таки діждешся, доки всі пушки попадають на твою голову. Всі вже люди повтікали... О, мадам Середа, я вас знаю, ну, скажіть хоч ви моему дурневі, що в місті навіть паршиві рундучки вже зачинились.

Вона ще зробила два кроки на дорогу і вже крикнула до хури, яка з одною конякою в дишель ледве посувалася на гору.

— Мадам Юпітер, і ви їдете? Ну, так я й знала, що й мене візьмете. Скільки за фурмана?

— Вопрос. Де туп порядочній жінчині можна вміститись?

— Що значить вміститись? А як пушка впаде на вашу дурну голову, так собі знайде місце?

— Нехай вона, мадам, падає краще на вашу розумну голову. — Хура, поминувши вивіску Менеса Менца, повзла за місто, а Середа, махнувши рукою, великими кроками пішов назад проти попоку.

Хоч срібний годинник Середи й показував восьму годину, але над морем після дощу ще й досі здійсмався молочним паром туман. Сірим сиропами він чеплявся по таких-же сірих парканах. На одному з них Середа забачив свіжу об'яву.

Міська Дума сповіщала населення, що виконати вимоги повстанців-магросів немає змоги, «а тому,

з огляду на їх погрозу, радитьсья населенню до ранку вибратись у гори... »

— Значить, таки правда, — подумав у голос телеграфіст і, нервово потерши руки, ще хупчіше попрямував униз.

На вулицях із кожною хвилиною люду залишалося все менше; крамниці, зложивши на дверях хрестом прогоничі, стояли похмуро, як похмуро виглядали й будинки з щільно позамиканими вікнами й дверима.

Середа завернув у ту вулицю, де проти генуїського фонтану, між двома будинками, як щур у горах, сидів Кусаян.

Спотикаючись об вивернуті плити пропуарів, він по супив брови (поді голова входила по самі вуха в гострі плечі), то раптом прояснявся, і запалі груди від цього напружено випиралися вперед, кроки кріпли, і рука мимоволі кошлапила під форменим кашкетом мокре від поту волосся.

В літньому саду, між дерев, біля широкої алеї, Середа забачив на жердочці білий прапор із червоним хрестом. Під ним печерицею припала до трави полотняна палатка. Середа здивувався. Ще вчора тут на зелених газонах, перенюхуючись, бігали собаки, а зараз, подібний до мопса, біля палатки сновигав військовий лікар і поквапливо розташовував із салдапами полбову аптечку. Напроти саду, біля міської аптеки, напогошові стояли фури й поруч із ними салдапи з носилками. Під бузковими кущами, біля аптеки, за столом, сиділо проє офіцерів і пили, не кваплячись, вино, яке джури подавали з походного буфету.

Середа не міг зрозуміти, для чого літній сад було раптом обернуто на перев'язочний пункт, бо вулиці вже

зовсім збезлюдніли і, крім розкиданого окремими командами військ, нікого вже не було. Коли-ж де виростали невеличкими купками цивільні постаті, то, лише з'являвся вершник у формі жандарма чи армійського офіцера, як вони хутко, ніби мухи, прилипали до воріт, і вулиця знову завмирала. Від німої тиші, в якій сопіло лише одно море, Середі раптом зробилося мопорошно, і він відчув, як по-за спиною брижами пробіг холодок.

«На біса вони розпашовуються?» — подумав про себе він і раптом сполотнів: «На дванадцяту годину призначалась маніфестація».

Середа заляк на місці. Гарячим піском зашаруділа по тілові кров, і його поволі опанував жах. Він трусливо, як заєць, озирнувся гоприми очиями навколо й прудко повернув назад. В голові, як молотки на ковадлі, зацокопіла одна лише думка : мікай, мікай, мікай. Але він не встиг зробити й десяти кроків, як зіткнувся з Іваном Степановичем Гупою.

— Де-ж ви пропадаєте? — важко дихаючи, сердило запитав Гупа: — хіба-ж так можна, там половина дівчат із фабрики втекла, а з вечора десь студент пойд до біса зник, як у воду впав.

Середа, переминався з ноги на ногу й мовчав.

— Так от що, — похапцем випираючи об заяложені штани спітнілі руки, продовжував Гупа. — Баглам, значить, поїхав удосвіта на броненосець. Він повернець звідпіля з матросами. Митьку Чубатого я послав оце тільки-що до Дагара в батальйон. Вони мусять почати першими і йти зразу до молу, а ми одночасно виходимо з фабрики їм назустріч.

— А ти бачив, — проговорив, нарешті, Середа, — до чого гопуютьсь в ліпнім саду?

— А ти знаєш, що тридцять чи сорок гармат Потьомкіна чекають лише на їхній перший постріл? Ну, так отож. Думаєш, вони оце й досі - б із нами панькались, якби не Потьомкін.

Від упевненого й дзвінкого голосу Гупи страх у Середи поволі теж обернувся на бойовий настрій. І, коли вони порівнялись із Кусаяною крамницею, на якій теж було причинено ляду, Середа вже премтів від нервової неперплячки.

— Зайдемо до Кусаяна, — проговорив він: — я заряджу бравнінг.

— А я води нап'юся. Кусаян, ти ще живий?

— Ходи через двір, — почулось у відповідь із - за ляди. На порозі крамнички Кусаян роздраповано запитав:

— Вони ще довго будуть катались?

— Хто, де?

— Хто? Потьомкінці. Писали — спрілятимуть, а вони знову пливуть до берега.

— Що ти мелеш?

— Я — мелеш, так сам подивись.

Гупа й Середа вийшли за инбар, що запуляв із двору море, і на синій гладі крізь легкий уже пар побачили, як із рейду наближались катер і міноносець. За весь час перебування броненосця на рейді, міноносець ще ні разу не сходив із свого сторожевого місця, і це заставило Середу зараз здивовано переглянутись із Гупою.

— Та що вони — з умом? — знизав плечима Гупа: — ще-ж тільки дев'ять годин, і Митька, мабуть, ще й до батальйону не встиг добігти.

— Ходім. Це, мабуть, щось Баглам наплутав.

Не заходячи вже до Кусаяна, вони підтюпцем пустились до набережної.

VIII

Посилаючи до бапалбйону записку, Гута наказав Митці Чубатому не заходити до казарми, а краще викликати як-небудь Дагара на двір. Митька Чубатий уяснив і сам конспіративність дорученої справи, а тому не пішов навіть і до двору, а, зайшовши з другого боку, заліз у закіп і почав терпеливо очікувати, поки хто-небудь із знайомих буде бігти до того приміщення, що заражало весь двір аміяком. Щоб не сидіти задарма, він почав старанно дражнити опетерілого від спеки цапа, що флегматично вимахував своєю бородою на законі. Нарешті, Митька Чубатий забачив Дагарового приятеля Кравчука.

— Іди сюди! — крикнув він роздратовано.

— Чого?

— Слухай, землячок, виклич мені Дагара, тільки так, щоб ніхто.

— Не можна: він чистить рушницю, а фелдфебель — йому зуби.

— А може, ти передаси. Осб записка, тільки ти - ж дивись.

— Та знаю. Давай скоріше.

Митька Чубатий, віддавши записку, подався назад до міста, а Кравчук повернув до казарми, з вікон якої, мов прибії, виривався хвилями гомін. На порозі він зустрів свого сусіда по полику.

— Секунда, де Дагар? — пошепки запитав Кравчук.

— Був біля Чіпки.

— Ходімо до них.

Дагар із кривавим синцем під оком похапцем випягав щось із розпореного сінника й перекладав його до

своїєї скриньки. Чіпка, запулюючи Дагара від проходу, флегматично чистив йому рушницю.

— Щоб промаху не дала, — бормотів Дагар із-за плечей.

— На тобі записку, — сказав, підходячи, Кравчук, — від механика, а ну читай, та скоріше, а то скоро на плац підемо.

Дагар пробіг записку очима її, озираючись навколо, прошепотів:

— У них усе готове. Ждуть нас на дванадцять... Ну, хлопці, — він ще раз оглянувся і раптом закусив губу, в розчинене вікно знадвору непомітно всунув голову цибапий джура капітана й силкувався почути їхню розмову. Розлютований Дагар схопив чобіт і пошпурив його в джурину голову.

— Халуї чортів, личку вислужуєш у капітана! — прохрипів Дагар.

Ображений джура відсахнувся й без слів зник за вікном, тоді Дагар хутко договорив:

— Ну, хлопці, глядіть-же. Бо коли підведете, — і він гострим поглядом обвів присутніх: — перестріляю попім, як собак!

— А набоїв дістали?

— Апож-як. Беріть хоч і зараз по обіймі.

Але до казарми зайшов фелдфебель. Він понишпорив очима й попім, ніби між иншим, завернув до Чіпкиного полика. Дагар обірвав розмову й впав на прорізаний сінник, а решта жваво запрацювала над пропиркою рушниць. Помітивши на сіннику Дагара, фелдфебель випріщив очі.

— А ти чого валяєшся?

— Хіба не бачите, хворий, — заступився Чіпка.

— А ти в нього аблакапом? Твоя гвинтівка де?

— Ну, ось.

— Я тебе, хахлацька морда, нукну.

Повертівши на світ гвинтівку й не маючи до чого причепитися, Галакуда раптом запитав:

— А номер якої?

— 14,752.

— А в тебе, халера, под которим номером?

Дагар, який вже сидів на сіннику, хворо проговорив:

— Номер 18,147, чи то пак 741...

— Чи то пак, — перекирив Галакуда: — басурман чортів, я таки зверну тобі колись в'язи.

І фелдфебель перевальцем почовгав даліше, але раптом у його червону попилицю дзвобнув сухар і покотився на підлогу. Фелдфебель від несподіванки кліянув головою, потім, почервонівши, як кумач, хутко обернувся і вп'явся очима в гурт коло Чіпки.

— Хто це кинув? — наближаючись, прошипів він.

Такий-же сухар знову дзвобнув у Галакудину попилицю, але вже прилетів із другого кінця надполиків. Галакуда, як стій, обкрутився й кинувся назад:

— Так це що, уніжательство начальства починається? — закричав Галакуда.

Тоді дружно зареготались у другому кінці. Фелдфебель несамовито завертів вираченими очима й крикнув:

— Ага, бунт, значить...! Ваше благородіє, — крикнув він уже до дежурного офіцера, що, зачувши призовний гомін, прибіг теж сюди: — ваше благородіє, ви сами чули, я їх не прогав, а вони сухарями...

Дежурний офіцер набрав повітря й бабським голосом викрикнув:

— Спрунко!

Але гомін від цього не утих а, навпаки, з - під стінки передався вже на всі праві надполики.

— Спрунко! — ще раз викрикнув офіцер і вихватив револьвера.

Блиск нікелю на сонці на салдап вплинув, як кумач на бика. Вони схопились із своїх місць, і разом загомоніла вже вся казарма.

Дежурний офіцер сполотнів і, напевно для самого себе несподівано, виспрілив.

Тепер уже казарма закричала з переляку. Фелдфебель, втягнувши голову в плечі, як пхір, чхурнув до дежурної кімнати, але на проході зіткнувся з переляканим капітаном, за яким спокійно ніс свою суху голову Пітерс.

— Ваше благородіє, — ледве виговорив сполотнілий фелдфебель, — бунтують!

Капітан Самарський фальцетом, покриваючи ввесь гармидер, скомандував:

— Вста-а-ть, спрунко!

І казарма, де за хвилину ще був безсилий бравнінг, поволі уцухла. Тоді, зупинившись на середині, викрикнув уже полковник:

— Марш на плац! За хвилину, сволочі, щоб усі були на плацу!

Казарма почала хутко пустіти. Салдати, захопивши рушницю, вискакували на обидва виходи.

Дагар, почувши команду, незграбно кинувся до своєї скриньки й хутко почав добирапись під купкою брудної білизни до потайного днища. Чіпка, кинувши: «забирай у пазуху», побіг теж до виходу. Коли вже Дагарові руки намацали холодну мідь набойів, він раптом

помітив, як на віко скриньки тихо виповзла тінь. Довгий і гострий, як багнет, вус відходив від чорної клямки і впирався кінцем у наклеєний на віко заялозенний малюнок якоїсь мечепи. Дагар відчув, як волосся на голові взялось дропом і полізло догори. Інстинктивно, як мапи дитину, він запулив широкими плечима скриньку й почув запим над своєю головою знайомий голос:

— А для тебе команду окремо давати?

Дагар за одним рухом гримнув віком і виспрунчився перед полковником:

— Галакуда, він що, ні чорта не розуміє, може, так навчи його.

І Дагар, скоріше, ніж успиг перевести свої очі на фельдфебеля, відчув уже його пверді щиколотки під своїм підборіддям.

— Голову опак держать, — прохрипів Галакуда: — а ходять опак, хлопче. Марш на плац!

І він зацідив Дагара по потилиці.

Дагар люто зиркнув на полковника і з скривленим обличчям вийшов із казарми.

Батальйон у дві шереди уже вишикувався впоперек плацу, по якому були розкидані на станках і вкопані в землю цілі.

По цвілому закопові все ще бродив апапичний цап і буцав рогами чорну тінь військового собору, що банями закінчилась на закопі. За собором сліпучо блискало на сонці спокійне море, де на рейді, перекинутим на спинку хрущем, прилип до лазури броненосець.

Дагар забіг іззаду шереди й продерся на своє місце.

— Ти куди преш, барбосе? — зупинив його капітан: — і досі не знаєш, відкіля заходити? Марш кругом!

Поки Дагар встиг оббігти й стати на своє місце, перед батальйоном показався полковник. Пітерс. Капітан подав команду, батальйон виспунчився, а полковник, ставши на віддалі, гострими очима, як вусиками промацав усю шереду. Напружені до синцю салдати виряченими очима теж впивалися в його сухе з тонкими губами й гострим підборіддям обличчя.

Полковник зупинив свої очі на Дагарові. Запанувала та тиша, при якій чути дзвін своїх думок, при якій, здається, ближче спало море й спало чути, як воно під нестерпучим сонцем методично совалося на піщаних берегах, а на закові, в сухому бадиллі, як спорізно дзвеніли коники. Десь позаду, по дорозі на Слобідку, драбуючи, як хворий зуб, рипіла татарська гарба.

— Капітане Самарський, — нарешті, прорізав напружену тишу полковник: — у вас робиться бардак у строю! У Дагара пальці дрібним дробом забили об шпани: полковник Пітерс не зводив із нього очей.

— У вас, капітане, після команди ворушаться!

Дріжки з Дагарових пальців піднялися по руках і, як порушена спіраль, вже вібрував разом із головою і багнет.

Капітан Самарський, ніби припечатаний на морді сургучем, зупинився проти нього й оськаженіло закричав:

— Стій смирно, ідоле, не ворушись!

Холодний піп струмками побіг по гарячому Дагаровому тілі. Він, силкуючись спримати дріжки, зіціпив до болю зуби, від чого його щелепи виступили, як сірі камінці.

— Ворушиться, — наблизившись до капітана, знову проговорив полковник: — і тепер, поганець, ворушиться. Візьміть його із строю!

Капітан Самарський, наляпий, як бурдюк, кров'ю, аспматичним голосом прохрипів:

— Вперед, кроком руш! За четверту чоту!

Дагар зиркнув на Чіпку, що стояв претім від нього, зробив крок вперед, але в цей-же мент, нахиливши, як бик, вперед голову, із шереди вискочив Чіпка. Він у мент скинув на руки, як «для випаду», рушницю, несамоовито загарчав, і скоріше, ніж устиг хто мигнути оком його багнет пропкнув Піперса наскрізь.

Полковник Піперс крикнув коротко й різко і, лише багнет висмикнувся, як підрізаний упав на пісок, а Дагарів багнет у той-же мент впився в капітана.

Капітан Самарський, як опука, відстрибнув на своїх товстих ногах від Дагара і вмент вихватив шаблю. Але раніше ніж встиг він випростати пальці з темляка, Дагар розмахнувся, і багнет застряв у лівій руці капітана. Він несамоовито завищав, схопився за руку й з вираченими очима позадкував до закопу, де все ще похожав апатичний цап.

Батальйон закам'янів. Дагар умент обернувся й несамоовито крикнув:

— Чого-ж ви стоїте, хіба не за вас заступився Чіпка!

В один мент, ще капітан не встиг зупинитися, як лінія гострих багнетів засікла повітря, і шереди вищербилась у декількох місцях.

Із другої роти першим вискочив Секунда, за ним кинувся білявий поручик:

— Секунда, сволоч, на місце!

Але багнет Кравчука заступив йому дорогу.

— Ти куди, курва?

Білявий поручик раптом кинувся назад і заверещав:

— Брапці, друга рота, нас б'ють!

Тоді фелъдфебель важко підстрибнув і з шаблею кинувся за Секундою.

— Не мішайся! — крикнув до нього Дагар: — а ти ляжеш поруч із полковником!

Двоє багнетів настигли спину фелъдфебеля раніше, ніж закінчив сказати Дагар. Галакуда розставив руки й без крику ляпнув у пісок лицем, а Секунда в цей момент попав багнетом у Пітерса. Загнаний із розгону багнет загнувся в носі, і Секунда, щоб його висмикнути, наступив полковникові на живіт. Пітерс під чоботом зав'юнився й завив на одній нозі високим фальцетом:

— Ай-яй-йй...

Капітан був уже біля закопу, але одним стрибком його знову настигли салдати.

Перша рота все ще стояла, як пені. Тоді хтось крикнув на все горло:

— Ура! Всі вперед! Ротного командира коли!

Як розведена каблучка, вмент збіглися фланги, і рота замкнула в собі командира!

Чіпка кинув полковника й разом із другими стрибнув за Самарським.

— Бий його — шкуру! — крикнув він, настигаючи капітана.

Багнети, як у ціль, тикались вперед, але від шаблі капітана ще хутчіше розкидалися вбік.

— Кинь шаблю! — кричали салдати: — Кинь шаблю!

Капітан із скривавленим уже вухом все ще задкував до закопу.

— Бий його камінням! — крикнув уже Чіпка, і в капітанову голову за цим полетіла груба цеглина.

Цеглина збила набакир кашкет. Капітан відсахнувся, і в цей-же момент раптом почулася на плацу владна команда:

— Стру-у-у-нко-о-о! На місце! За здоров'я государя імператора... ура-а-а..!

Немов підколопий шилом, Дагар озирнувся назад і скам'янів: полковник Піперс, як розчавлений автомобілем пес, підвівшись на руки, кричав:

— До церемоніального маршу... Співаки вперед!..

Він не закінчив. Важкий чобіт вусалого салдата раптом що, сили врізався в його голову.

— Так про нужник думати? — скригочучи зубами, крикнув салдат.

Піперс дригнув ногами й зі спогоном випягся на землі, а салдат, як від привида, поточився назад і став, тупо озираючись, до пощербленої шерegi.

В цей же час на закіп вискочив капітан. Він нагло блиснув клинком і теж істерично завив:

— В каза-а-арму! Ура!

Розбурханий батальйон завмер, здригнувся й потім, як луна від гір, безладно повторив капітанове «ура».

Все ще з шаблею в руках Самарський вибіг уперед, і на батальйон впала команда:

— Руш! — Батальйон увесь напружився, засмикався, в мент зімкнув ряди й громохко рушив за ним.

Дагар все ще стояв біля закопу й, нічого не розуміючи, дивився їм услід, потім перевів свій повний жаху погляд на Чіпку. З ним було ще семеро. І всі вони теж, закам'янівши, дивились, через чорну калюжу на сірому плаці, в якій лежав голічерева полковник, услід батальйонові, що понуро йшов до казарми. Тоді Дагар, ніби прокинувшись, перескочив закіп і крикнув:

— До потьомкінців! Бігом!

І всі дев'ятеро, пригнувшись до землі, кинулись рівчаком вниз до міста.

IX

Коли роздрапований Гута й спантелечений Середа вийшли на бульвар, вони з одного погляду помітили, що мол і частину набережної було очеплено салдамами. За їх спинами несміливо топтався невеличкий наповп із гімназистів та портових, що збіглися знову подивитись на потьомкінців. Як шпалі над водою, маячили темними силуетами якісь постаті й на Лисому Горбі. Капер, у супроводі міноносця, не доходячи молу, почав забираати ліворуч, де з води спирчав цілий ліс щоглів комерційних суден. Гута й Середа, остаточно гублячись у догадках, підтюпцем побігли до хвильорізу, на якому стояла вже купка людей. Берегом, клацаючи підковами, мепушився верхи на коні синьоголовий жандарм і рішуче зганяв усіх із набережної. Тимчасом міноносець, не доходячи причалу, раптом зупинився. Тонкі гочкіси, як гадюки, поводили голівками і впилися своїми чорними пащами в понурі инбарі. Позаду гочкісів, готові кожну митть смикнути за курок, стояли насторожені мапроси.

Капер, поминувши міноносця, врізався в лінію барж і різко спинився біля баркасу, на якому, за день перед цим, Баглам зайшов до порту.

— Стоп! — почулась команда, і слідом на бік капера вискочив порсвкий, живорадісний і задоволений Баглам.

— Єсть вугілля! — крикнув він: — стрибай за мною.

На баркас за ним перескочило чоловіка десятих мапросів.

— Клади рушниці, берись за якір, вибирай! — бігаючи вже по баркасові, командував Баглам.

— Матюшенко, прота подавай!

Разом із широкоплечим Матюшенком коло просу замепушилось ще двоє мапросів.

— Кельман, — гукав уже з катеру Матюшенко, — лови кінець!

— Єсть! — відказував із баркасу Кельман.

— Баглам, а якір як?

— Повзе!

І терпка лайка, але вже повна задоволення повисла над водою.

Гупа в цей час надбіг до хвильорізу. Забачивши мапросів, він закричав на весь голос:

— Багламе, в чім справа?

— А, Гупа, — відгукнувся Баглам, — ходи сюди, бачиш, вугілля дістали, ну, ще, братці, дужче!

— Так ми вам допоможемо, гей, повариші!

І разом із Гупою кинулись до човна, що п'яно хилився біля порожньої шаланди, ще декільки крющиків.

— Держись, колеги! — крикнув Середа, хапаючись за весло.

Сонце, яке встигло вже ізсушити вранішній туман, масляно заблискало на його спітнілому, завзятому й радісному обличчі.

— А ви чого стоїте? — гукнув Гупа до тих, що зостались на березі.

— А що хіба, може, вам, братці, на цигарку дапи?

— Кури, папаша, на здоров'ячко, а ми й з вугілля задоволені. Ну, Матюшенко, подавай!

Середа крикнув ще раз:

— Гупа, відпихни!

Весло гулко лягнуло по воді, і в цей-же мент над їх головою немов виріс із бруку синьоголовий жандарм і люто викрикнув:

— Розійдись!

— О-ов-ва, — відповів на це Гупа, — а то що?

— Буду стрілять, розійдись!

І в його правій руці блиснув револьвер.

Бухнув постріл, ніби пріснули разом усі щогли. Але це був не один постріл нагана, а цілий випал, від якого зляканий кінб здивився під жандармом і в неспямі по-ніс його по-над берегом.

Постріли, як вибух бомби, вирвались із-за инбарів, і сизий димок легенькими оболочками вплив на набережну.

Слідом за випалом на воді, як луна, розп'явся крик. Він був короткий, різкий, жахливий і одночасний на баржі, міноносеці й капері. Гупа був ошарашений. Від несподіванки він цілком спрашився й не міг зрозуміти, чому троє матросів безсило уже билось коло барж у воді, а по чардакові все ще бігав Баглам і божевільно кричав:

— Браття! Кельман!.. Рушниці!.. Міноносець!..

Гупа глянув і на міноносець, але на ньому всі матроси, випискуючи з горла не спогін, а якийсь рев, уже повзали й перекачувались і в'юном в'юнились по чардакові, і лише один знову підліз до башти з гарматами й безсило заляк.

Під боком каперу теж хлюпались у воді двоє матросів, і вода вже почала червоніти навколо них.

На хвилборізі, як загіпнопизовані, стояли в драних сорочках крючники й вертіли переляканими очима, що хотіли немов вискочити з орбіт.

А Баглам все ще кричав:

— Кельман, рушниці, — і, нарешті, разом прицілились на инбарі.

Але одночасно другий випал ще дужче заgrimів між кам'яниць, і нові рвані оболочки диму, як молочний пар, пасмами поцяглись за вітерцем.

Тепер здригнувся увесь капер: куля, як оса, дзигнула об дзвінку його мідь, і він, як ранений у лоб, стрибнув просто до берега, а з баркасу без пострілу переломився Кельман і з криком хлюпнув у воду.

Баглам вистрілив сам, потім крикнув:

— Тримайся, прймайся! — і теж стрибнув за Кельманом із баркасу.

Повз них до берега безглуздо сунув капер, але до стерна вмент юркнув Матюшенко, і судно, як п'яне, поточилося назад, і в той же мент ще хупчіше завернув міноносець і прожогом кинувся на рейд. На башті, біля гочкісів, завис один мапрос, а решта, ковтаючи крик, все ще плазувала по чардакові.

Капер, завертаючи назад, підняв на хвилю гнучкого Баглама, і він у цей мент у воді схопив за руку Кельмана, в якого над вухом в'юшилася кров.

Гупа, мов скам'янілий, все ще нерухомо сидів на човні. В його очах відбивалися, як на фотографічній плівці, найдрібніші рисочки кожного обличчя, що за хвилину ще так надійно споглядали мирні береги. Спискаючи безтямно в своїх руках стерно, Гупа тепер не зводив очей із Баглама, який, примаючи міцно Кельмана, кинувся великими стрибками навздогін за капером.

Із-за инбарів все ще виліпали випалами кулі, і настигаючи судна, із свистом дзвобали їх у машини й боки. Частина із них сердито кліюкала в воду й сердито бульбила її довкола мапросів, які ще розпачливо білились на червоній воді.

Тим часом дим із-за инбарів легенькими хмарочками уже встиг обволікти човен. Гострий припах сірки привів Середу першого до пам'яті. Він із обличчям, повним тваринного жаху, раптом сприйшов на шаланду й вужем виповз на хвилборіз. За ним без слів, намагаючись бути як можна нижчими, вискочили з човна й інші. За хвилину, немов отара, настигнула собаками, всі, хто був на хвилборізі, в нестямі мчалися до рибальських кварталів.

Гупа від несподіваного коливання човна теж ніби прокинувся, і раптом почуття гідкого страху, а разом із тим і надія, що за хвилину все обернеться навпаки (дайте поміжкінцям добігти до своїх), заставило його не скакати за Середою, а лише впастися грудьми на мокре дно в човні й безсило споглядати, як дві голови, що вперто гналися за очманілим капером, раптом зупинились.

Хтось, глигаючи молодим голосом, надбіг на самий беріг і крикнув:

— А, сволочі, завернули назад... По тих двох — плі!

Гупа підвів голову, і його серце нагло защеміло: скинувши собі на плечі Кельмана, Баглам плів під кулями назад, а капер із одним Матюшенком уже наближався до броненосця. Теплі хвилі, ніби бавлячись, то підкидали їх голови, як ціль, на самий гребінь, то знову ховали від десятків очей салдатів, які вже стояли понад самим берегом. З боку салдат, заклавши руки в кешені, немов на практичній стрільбі, похожав поручик.

— Пливуть, — викрикнув він роздратовано: — двоє ще за баржу сховалося. Взять їх!

Крайні салдати опустили рушниці й збігли до човнів. Доки вони прокладали собі путь, Баглам встиг

уже знову наблизивсь до баркасу. Скинувши обережно Кельмана, він раптом виспробував із води й немов кішка, подерся на ланцюг. Гупа, закусивши зубами губи, впився в його мокру спину й запаїв дух: тепер Баглам спасеться, ще один менш, і він буде вже на баркасі, він сховається, доки на підмогу не підійдуть помічників. Від тої хвилі радості, яка затопила Гупу, йому захопілось крикнути:

— Ну, ще прохи, ну!

Але Баглам із-під самого носу баркаса раптом скознув назад і важким грузом брязнув у воду. Гупа ніби брязнув разом із ним і несамовито крикнув:

— Ховайся!

Але Баглам одним рухом зірвав із себе сорочку й знову, мов підстрелений звір, кинувся на ланцюг.

Звільнене від капера й міноносця плесо, проковтнувши чопирбох мапросів, знову заграло спокійно білими баранцями, що розбивали кола, які здіймав Баглам. Пролетіла, скиглячи, зграйка чайок і зникла за лісом щоглів. Слідом із баркасу, де на чардакові були розкидані одні тільки рушніці, через Кельманову голову раптом виспробнуло двоє мапросів і розмашно вдарилися в море. Поручик від несподіванки випустив цигарку й крикнув:

— Лови, лови їх!—але згадавши, що перед ним була вода, ще дужче закричав:—спій, сволочі! Спій, собака, уб'ю!

І, схопивши рушницю в першого салдата, виспрілив їм услід. Голова одного мапроса раптом клінула вперед, попім, як риба, він скинувся над водою і зник під хвилею.

— А цього піймати!—знову крикнув поручик.

Човни ще хутчіше понеслись до баркасу, де Баглам все ще в безтямі кидався на ланцюг і знову падав назад.

Тепер Гупу забила пропасниця: ще мент, і Баглам попаде в руки салдап, і тоді не допоможуть і потьомкінці. Він неперпляче, з благанням глянув на броненосець. До його прапу в цей мент наближались катер із міноносцем.

І раптом чардак на «Потьомкіні» заворушився, мов насіння під вихорем. Матроси вмент кинулись по чардакові з одного в другий кінець, збіглись до купи, потім знову розбіглись, з'явилися на рубці, на баштах, і спокійні до цього шиї гармат нагло заворушилися. Вони, як паші удавів, підвели свої чорні гірла вгору, потім убік і грізно вп'ялися в місто. На башті в цей мент один матрос із прапорцями в руках вискочив наперед і захрестив ними в повітрі. При молі, мабуть, йому у відповідь, між кораблями один коротко зідхнув застуженим горлом, а слідом за цим під ним заграла вода, як на підрешітці пісок.

Поручик, що стояв при самій воді, жваво обернувся й крикнув:

— Кругом, хутко марш!

Рота салдап побігла знову за инбарі, а на беріг із човнів винесли Кельмана й Баглама.

— На носилки,—кричав поручик,—бігом! Іще двоє? На носилки!

Лише зникла за инбарами остання пара ніг, як над причалом застигла в німій привозі зловіща тиша. І той ледве чупний гамір, що долітав із броненосця, видавався загадковим і від цього ще більше зловіщим. Гупа відчув, як мокре його волосся заворушилось на голові,

і він поквапливо виліз на хвилборіз. На тому місці, звідкіля переляканий першим випалом кінб поніс жандарма, лежав синій кашкет. Гупа, піднісши від землі, як вуж, голову, побачив довкола себе цілком спорожнілу набережну. Сірою плямою виділялась тільки одинока постать салдата, який шкутильгав останнім до рибальських кварталів. Озирнувшись ще раз, Гупа, нарешті, зірвався на спрункі ноги й, хупчіше одірваного з гори каменю, теж кинувся до рибальських кварталів.

Чим даліше біг Гупа, тим більший острах порождала гніпуча тиша за його плечима. Йому здавалось, що сотні рушниць уже ціляться в його спину, і він не встигне добігти хоч-би до першого будинку. Салдат, що шкутильгав попереду, нарешті, зупинився і, коли надбіг Гупа, плаксивим голосом проговорив:

— Бач, на своїх ногах і втекти можна, а тут із ломакою.

Гупа, зачувши голос живої людини, з полегкістю перевів дух. Перед ним стояв засмоктаний, як безхатнє кошеня, салдат на милицях і говорив, як ображена сирота:

— Хоч-би-ж тобі поміг хто, бачать-же, що поламалась, чортяка, — і він показав пополам зламаного костура: — якби не така спорія, хіба-б я просив?

Гупа байдуже глянув на безпорадну постать салдата й ще хупчіше рвонувся вперед. Видно було, що він навіть і не чув, як говорив до нього салдат, який тепер уже заволав:

— Та ви христіяни, чи ні? я-ж тільки на одно плече.

І, зігнувшись ключкою над кавалком костура, вдався за Гупою. До першого кам'яного паркану Гупа не знімав його руки з свого плеча.

— Ну, тепер сідай, а мені дальше треба.

І Гупа скорою ходою, все ще оглядаючись назад, пішов по-над низенькими будиночками рибалок. Він не уявляв собі вже ні часу (може, це тяглося годину, а може, тільки п'ять хвилин), ні куди поділися Середа й Митька Чубапий, що були з ним на човні. Власна голова здавалася йому зараз за казан, по якому діти, бавлячись, б'ють паличками. В ній ще й досі дзвеніли постріли й гостре, як голка, «плі... плі!». І тому він ніяк не міг закінчити думки: «що-ж їм тут зараз робити, щоб допомогти-ж мапросам?».

— Ну, от,—думав собі Гупа і звиклим оком оглядав покинуті квапирі й спорожнілі вулиці,—от вони зараз почнуть стріляти, а нам треба поді звідціль: раз... раз... Хіба в батальйон сповістити?

Нарешті, назустріч із-за рогу вискочив, по-перше, один, потім другий, навіть разом двоє знайомих із фабрики хлопців, а за ними ввесь у поросі біг переляканий Середа. Вони злодійкувато озирались довкола, і перший раптом зник за парканом. Гупа, нічого не розуміючи, крикнув:

— Що трапилось?

Один із двох крикнув йому у відповідь: «салдати, пікай!», і теж зник у двір.

— Які салдати, Середа?

Блідий і розхристаний Середа схопив Гупу й що-сили приписнув його до хвіртки.

— Салдати!—з вираченими очима прохрипів Середа: пікай!—і, намагаючись відчинити зачинену хвіртку, душив до неї Гупу.

За рогом, дійсно, чувся важкий тупіт ніг і безладний гамір. Нарешті, блиснули багнети і майже разом на

вулицю вискочила купка салдатів із рушницями в руках. Тепер чим-дужче написнув на хвіртку своїм пілом і Гупа, але дубові дошки не думали піддаватися і тільки рипіли на дебелих засові.

Салдати, вискочивши на широку вулицю, завагалися. Вони ніби були розчаровані, що з-під самих багнетів устигло втекти аж четверо, і тепер вулиця була зовсім порожня.

Гупа ще раз оскаженіло вдарив плечима у хвіртку і, спрашивши надію заховатися за її засовами, з винуватим видом глянув на салдатів. Він попереду побачив чорні, круто вигнуті брови, потім горбатий ніс над округлими губами й несподівано для Середи крикнув:

— Дагар! Єй-богу, Дагар. Сюди!

І ніби із засідки вискочив із-під хвіртки.

Салдати презирнулися: не всі знали із Гупою, а Дагар, підбігаючи з шумом, виписнув:

— Де це стріляли?

— В матросів... Військо! Засідка!

— А де інші?

— Баглама схопили, — скороговіркою сипав Гупа: — Треба зараз-же барикади. Вас багацько. Де ще ваші?

— А чому «Потьомкін» не стріляє?

— Зараз буде, тільки ось вийде чужий пароплав.

— Вже наведені гармати...

— А де Баглам?

— Кажу-ж, на носилках понесли й Кельмана. Тепер відіб'ємо. Виставляйте заслону. Кожна хвилина дорога. Зараз будуть стріляти з моря, а нам треба звідціль.

Салдати розгублено подивилися на свої рушниці.

— А де потьомкінці? — запитав уже Чіпка: — бо нас тільки й всього.

— І набоїв - же немає, — ніяково додав Секунда.

— Тільки учебні.

Гупа занімів. Розпаплані його біляві вуси влізли в одкритий рот, а очі, піднявши брови, зупинились під повіками.

— Всі... Оце пільки дев'ятеро? — нарешті, видавив він із себе, — і набої дерев'яні?

— Коли так спалося.

— Тепер справа не в папронах, а в гарматах, — сказав із запалом Дагар: — а потім від потьомкінців і папронів дістанемо.

Його пвердий, упевнений голос заспавив знову піднести опущені було голови.

— Ну, звичайно, — сказав Середа, випираючи долонями піт: — може, вони й готові.

— Так ось - же видно.

Всі рушили за крайній будинок, звідкіля море, як наляпта в черепок прозора аквареля, блакиттю пригубило зір. На рейді, крім броненосця, осторонь, уже стояв чужоземний пароплав «Гарона». Якийсь маленький корабель намагався як-мога скоріше виприснути за лінію рейду. Сам броненосець все також грізно дивився своїми чорними дванадцятидюймовими проваллями гармат не тільки на кримське вщухле узбережжя, а, здавалось, і далеко ще за гори. Але — зразу навіть не повірили: над виспавленими до міста гарматами на гафелі висів уже білий прапор.

— Білий? — немов шелест вирвалося із грудей за рогом будинку: — уже білий?

Раптом на чардакові вибухнув із рушниці постріл. Матроси в неспямі замепушилися на броненосці. Другий постріл знову луснув між ними, і білий прапор, як

підбитий голуб, турманом упав наниз, а червоний, мов закривавлена долоня, знову піднісся догори й в'яло повис на гафелі.

В цей - же час поранений при березі катер висприбнув із води й почав підійматись на бік броненосця. За ним заколивала услід і остання шлюпка.

Міноносець відділився від прапу, розрізав, як лезом, синю поверхню моря й завмер попереду броненосця.

Товстий і незграбний Дагар, що стояв із блідим видом за рогом будинку, в безпямі схопив за руку Гупу й впився в нього своїми великими очима. В них, як світлопін' на воді, переливались то не обмислена ще боясн'б, то вже випраждана надія. Дагарів живчик під рукою Гупи бився, як спійманий у тенети птах, і, здавалось, ніби одні ці удари тільки й порушували ту гробову пишину, що заспигла над узбережжям.

Без слів вони перевели свій погляд на рейд. В цей мент броненосець нагло дав хід, розгорнув довкола себе, як замети снігу, воду в бурунах і круто повернувся кормою до міста. На сонці гостро, надійно й бажано блиснули гадючі спини гармат і заходили, як весла над човном, в амбразурах башт.

Гупа відчув, як його волосся раптом наповнило собою шапку й шпичаками почало шприкапи кров. Інстинктивно він прилип до кам'яної стіни й застиглим поглядом упився в броненосець.

Із темних амбразур броненосця все ще тикались у повітря стривоженими гадюками гармати, і ніби у відповідь по вулиці кинулись із галасом у темні закутки обивапель. Повз будинок, за яким стояв Гупа, а під стіною сидів сполопнілий Середа, як на екрані, миготіли, немов божевільні, розхрістані й спанізовані

люди. І цілі хмари куряви позначали слід, де лопотіли босі і взуті ноги. Раптом із хмари порошу вирвалася голова з підв'язаним білою хусткою флюсом, а за нею без шапки й паска що-сили біг нагору й Митька Чубатий. Середа, що ввесь час, мовчазний і переляканий, сидів під самою стінкою, раптом схопився і, мов здупий віпром, теж у безтямі понісся за ними по вулиці.

Тимчасом броненосець знову, ніби в агонії здригнувся, забурунив водою, нарешті, зірвався й пихо почав відходити в море.

Все ширше й ширше за ним розбігалися хвилі й пихо котились до зацімілих берегів.

Міноносець, сколихнутий хвилями, немов прокинувся від задуми і, як сироп за катафалком, теж заколивав услід за броненосцем.

З кожним новим ударом хвилі об беріг віддаля до пароплавів робилася все більша, а вони сами видавалися все менші й менші.

Дагар поволі випустив Гупину руку, і вона, як кінець канату, безсило спукнулася об рушницю з учбовим набоем.

Броненосець надходив уже до мису, і слід поволі зникав від нього на морі.

Раптом Дагар відірвав від броненосця занурений у нього погляд і, немов прокинувшись, ледве чупно прошелестів скривленими губами:

— А ми-и?

І також ледве чупно проскиглила над водою чайка й блиснула на сонці білим, як парус, крилом. Десь нагло в місті луснув постріл, потім услід за ним — випал. Салдати, мов пронизані кулею, припали до кам'яної

спіни і в німій розпуці впилися в мис, за який поло-
хливо сховався броненосець. На горі знову почулись
перекатні постріли, і по вулиці в хмарах пороху, пі-
каючи вже вниз, знову залопотіли десятки пар взупих
і босих ніг.

X

25 Іюня. Суббота. Жаркий
тихий день. Сделал большую про-
гулку в байдарке, купался в море.
На возвратном пути пили чай у
Тинхен, в кипайском павильоне.
Вернулись в 6^{1/2} «Князь Потем-
кин» пришел снова в Констанцу,
где команда сдалась румынским
властям и перебралась на берег.

„Дневник Николая II“

.
.
.

КІНЕЦЬ

Січень — квітень, 1926 р.
Харків